

A MAGYAR PEDAGÓGIAI TÁRSASÁG
KÖNYVTÁRA

2.

LEVELEK

A FEMINIZMUS ÉS NŐNEVELÉS

KÉRDÉSEI KÖRÉBŐL

ÍRTA:

GYERTYÁNFFY ISTVÁN

LAMPEL B. KÖNYVKERESKEDÉSE

(WODIANER F. ÉS FIAI) RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, VI., Andrásy-út 21

1917

E leveleim dr. Radnai Rezső miniszteri tanácsos barátomhoz, mint az Országos Tanszermúzeum és Paedagogiai Könyvtár elnökéhez — e minőségében érdemed utódomhoz — vannak intézve. Erre főleg a Theano című könyveim iránt tanúsított azon igen meleg érdeklődés indított, mely által részben egyik okozója lett e mostani leveleim megírásának is, amennyiben ezek csak az azon könyveimben kifejtett nőnevelési eszmémnek akarnak a kiegészítésül szolgálni.

I.

Tartalma: *Perczelné Kozma Flóra «Felolvasások és közlemények» című könyvének méltatása. E könyv feminizmusának viszonya szerző «Theano» és «Epilógust) című könyveinek feminizmusához. A feminizmus lényegéről való különböző felfogások. A női szavazatjog kérdése. Ibsen Nórája a feminizmus megvilágításában. A nők politikai szereplésének kérdése.*

... Szíveskedtél, igen tisztelt barátom, felhívni figyelmemet Perczelnének e most megjelent könyvére s egyszersmind kifejezni érdeklődésedet aziránt, vajjon Theano című könyveimben a feminizmusról s általában a nőkérdésről vallott nézeteimet Perczelné könyvének ugyané kérdésekről kifejtett nézeteivel összeegyeztethetőknek tartom-e?

Ha szabad e szíves érdeklődésedet egyszersmind ugyané tárgyban hozzám intézett kérdésnek is tekintenem, úgy erre annál könnyebb válaszolnom, minthogy Perczelné kegyes volt engemet is megtisztelni e könyvének megküldésével és én, az ennek alkalmából hozzá intézett köszönő levelemben jónak láttam kiterjeszkedni eyebek közt erre a kérdésre is.

A Perczelné előtt e tárgyról kifejtett nézeteimet bátor leszek most részben felhasználni a Te ebbeli, engemet igen megtisztelő érdeklődésed kielégítésére is.

Mindenekelőtt be kell vallanom, hogy mily igen hiányos ismereteim voltak eddigelé a magyar feminizmus létezése és tulajdonképeni célja s törekvései felől. A Perczelné könyvének köszönhetem, hogy sok becses fölvilágosítást nyertem most mindezekről. Hisz — ha nem csalódom — ő maga is egyik lelkes és hivatott vezetője e női mozgalomnak. Olvasva ezt a az ő könyvét, ugyan kit ne hatna meg és ne ragadna bámulatra feminizmusának talán még szélsőségeiben és elfogultságaiban is oly igen tiszteletreméltó, nemes idealizmusa? 1 És nem kevésbé e könyv szerzője nemes szívének az emberiség legszentebb érdekeire kiáradó termékeny melegsége, tudásának gazdagsága, valamint irányának tömörsége és választékossága. Lehet-e szebb elismerés azokra a kiváló, feminista jellegű magyar írónkra nézve (pl. egy Prohászka püspök, Gieszwein S., Kenedy G. képviselők stb.), mint épen az, ha szellemük ebbeli kisugárzásait

egy oly mélyen átértő és érző női lélekben láthatják visszatükröztetve, mint épen a Perczelné Kozma Flóráé?

Mint hogy azonban most nem az a feladatomban, hogy könyvét behatóan és érdeme szerint ismertessem, bármennyire csábítana is erre az a mély benyomás, melyet az reám tett: rátérek arra, ami a levelem tulajdonképeni tárgyát képezi, hogy fentérintett szíves érdeklődésednek megfelelni igyekezzem. Sőt kötelezve érzem magamat erre a pedagógiai sajtónak azon kitüntető figyelménél fogva is, melyben az Theano-könyveimet annakidején részesíteni szíveskedett. Ez a körülmény már magában véve is eléggé indokolttá teszi — úgy vélem — hogy, miután a feminizmus *alapvető kérdései* oly szorosan odakapcsolódnak a nőnevelés legsarkalatosabb kérdéseivel is, azt a viszonyt, mely egy oly kiváló feminista magyar írónőnek ebbeli álláspontja és a magamé — illetőleg a Theano-könyv veimé — közt létezik, kissé közelebről megjelölni igyekezzem.

Egyébiránt a «Felolvasások» érdemes írója szíves volt egy hozzám intézett b. levelében már előzetesen is kifejezni azt a nézetét, hogy e tárgyat illető felfogásaink között az ellentétek inkább csak *látszólagosak* lehetnek.

Teljes mértékben magamévá tettem az i. t. szerzőnek ezt a felfogását. Mert ami a feminizmus tulajdonképeni *lényegét* illeti: nemcsak maga a Theano-könyv nem áll ellentétben az ő ebbeli felfogásával, de még ennek az «Epilogus»-a sem, amelyben pedig elég élesen keltem ki a mai szélsőséges feminisztikus törekvéseknek a nők családi élethivatásával annyira ellentétes túlzásaival szemben. Hisz e könyveimmel én is csak a nőkérdés, vagy mondjuk: a tágabb értelemben vett feminizmus céljait véltem szolgálni akkor, midőn azt kívántam, hogy adassék meg a nőknek a köznevelés minden terén az a bizonyos *egyenjogositás*, s így mindazon életpályákra való kiképeztetésüknek a lehetővételete, amelyek eddigelé, a fiúk előjogaképen leginkább csak az egyetemek vagy akadémiai jellegű szakiskolák útján voltak elérhetőek.

De nem habozok kifejezést adni egyszersmind azon erősen meggyőződésnek is, hogy ennek a régi bilincseiből kiszabadítandó nőnevelésnek elsősorban mégis mindig a nőknek a

családi életre való — de az eddiginél sokkal intenzívebb és *paedagógiailag jobban átgondolt* — kiképzését kellene tekintenie. És azt is, hogy a nőknek mindazon nagyobb tudományos képzettséget igénylő életpályákra való terelésénél, avagy tódulásánál *az eddiginél valamivel jobban és szigorúbban* tekintetbe kellene venni a női természetnek, vagyis *a nők testi és lelki organizmusának a különleges sajátosságait*. Az erős női akarat és nemes ambíció sok minden oly akadályon keresztül törheti ugyan magát, amelyeket megrögzött emberi szokások, elfogultságok, bornirtságok, avagy az ezekben gyökerező intézmények állítanak elébe: de azokat az akadályokat, amelyek a saját természetének örök törvényeiben vannak megadva, nem fogja büntetlenül átléphetni soha. És talán nem csalódom, ha ép ezekben vélem felismerhetni a nők mai életharcaiban oly sűrűn előforduló keserű kiábrándulások, letérések, katasztrófaszerű összeomlások és elzülések valódi okainak az egyikét.

És itt bátor volnék kérdezni: vajjon nem a feminizmus alapvető kérdéseinek a tisztázásához tartoznának-e az ezek fölött való komoly elmélkedések és vizsgálódások is?

Igen tanulságosnak tartom e tekintetben azt a női életképet, melyet az *Ibsen Nórája* állít elénk, ha ugyanis azt nem annyira a dramaturgia, mint inkább a pedagógia és lélektan szemüvegén át tesszük vizsgálódásunk tárgyává. Ebben a Nórában a női lélek metamorfózisainak egy oly sajátságos tüneményével állunk szemben, mely azt a benyomást teszi ránk, mintha a lélek világában is fordulnának elő olyan, bizonyos külső behatások által előidézett, és a vegytani erjedésekhez hasonlatos bomlási folyamatok, melyek felett inkább csak ámulni tudunk, mint azokat magunknak meg is fejteni. E gondolat egyébiránt nem új. Hisz Goethének egy — talán már 100évvel ezelőtt megírt — szép regénye (a «Wahlverwandschaften») úgyszólván már a címében kifejezi ezt a gondolatot. Az Ibsen Nórája lelkivilágában is valami olyan sajátságos *bomlási* tüneményt vélünk láthatni akkor, midőn ő, látszólag minden külső kényszerítő ok nélkül, egyszerre csak kiszakítani akarja magát boldog családi életköréből csupán azért, hogy vaktában neki induljon az ő saját különleges feminizmusának a kálvária-útjára. Milyen

kár, hogy nem írta meg Ibsen, mint azt Goethe tette a Faustjával, Nórájának a második részét is: e nő feminisztikus életküzdelemeinek, csalódásainak és végül önmagával való teljes meghasonlásának a tragédiáját!

Bocsánat ezen — tárgyammal talán csak igen lazán összefüggő kitérésemért. Szolgáljon mentségemül, hogy ép mostanában olvastam el figyelmesebben Ibsennek ezt a színművét s ezért voltam kitéve annak a kísértésnek, hogy ezt a Nórát is a feminizmus nézőpontjából akarjam megítélni. Hisz némileg a feminizmus alapkérdéseinek a megvilágításához véltem hozzájárulni ezzel is. Igyekezni fogok mostan közvetlenebbül tenni meg ezt.

Részint Perczelné könyvének az ő maga feminizmusára vonatkozó fejtegetései, részint a magam ebbeli vizsgálódásai alapján a feminizmusnak kétféle alakulatát vélném megkülönböztethetni.

Van egy, amelynek hívei, azonkívül, hogy teljes mértékben betöltik a saját életkörükből hivatásukat, fel tudnak emelkedni életfeladatuknak arra a magasabb fokára is, melyen a maguk altruisztikus, használni-, segíteni- és boldogítaniakarúsukat érvényesíteni igyekeznek a családon kívül, a szociális élet és a hazai közügyek mindazon munkaterein is, amelyek ez idők szerint egy mívelt, lelkes és önértetes magyar nőre nézve egyáltalán elérhetőeknek látszanak. *Valódi* feminizmusnak ezt tartom csupán. Nekem úgy tetszik, hogy a «*Felolvasások*» érdemes írója is ennek a feminizmusnak egyik — valószínűleg csak a legnagyobb ritkaságszámba menő lelkes híve s *képviselője*.

Volna a feminizmusnak még egy másik faja is: az, amelynek leginkább a külső szereplésekre való erős vágyódás képezi a legjellemzőbb tulajdonságát. Szerepelni a nyilvánosságban minden alkalommal, minden téren és mentői több zajjal, feltűnéssel! Legfőbb vágyuk egyebek közt épen azon munkakörök elhódítása, melyek eddigelé, majdnem kizárólag csak a férfiak kiváltságai közé tartoztak. És mivel ez az erősen férfias természetű női ambíció leginkább a parlamenti életben vél kielégítést találhatni: azért a feminizmusnak ez a faja legfőbb törekvését a női szavazatjognak, vagy mondjuk inkább a *képviselővé* vá-

lasztásuk jogának a kivívására helyezi. Egészen indokolt tehát, ha híveit egyszerűen csak «szüffrazsett»-eknek nevezik. Magát ezt a feminizmust leginkább a «*harcias*» jelző illetné meg, hasonlóan az egyházak életében az «*ecclesia militans*» néven ismeretes *harcias* jellegű irányzathoz. A feminizmusnak ez a faja külföldről lévén importálva, nagyon valószínű, hogy ez is, mint minden más női divat vagy sport, nagy kedveltségre és elterjedésre fog szert tenni hazánkban. Ez alkalommal itt vele behatóbban foglalkozni nem szándékozom. Megtettem ezt egy ízben már a Theano Epilógusában (1. Epilógus 18—19. lap). Öröömre szolgált meggyőződhetni arról, hogy Perczelné a maga részéről szintén tiltakozik az ellen, hogy az ő feminizmusát ezzel a «*zavaros vizeken evező*» *harcias* feminizmussal azonosítsák. (L. a «Felolvasásoknak «Nők a politikában» című fejezetét.) A «*női szavazatijog*» benne van különben a feminizmus minden árnyalatának a munkaprogrammjában s így a Perczelné-ében is.

Rá kell térnem most azon viszonynak, mely a feministák ebbeli Credoja és az én Theano-könyveimnek ugyanezen kérdésben elfoglalt álláspontja közt létezik, a futólagos megvilágítására is.

Kétségtelen, hogy főleg — sőt majdnem kizárólag — a *női szavazatjog* kérdése az, amiben nem járhatok egy úton a «*Felolvasások*» tisztelt írója és elvtársainak ebbeli felfogásával és törekvéseivel. Ők igaztalannak vélik — mert semmi józanészbeli érveléssel nem tartják indokolhatónak — azt, hogy ki legyenek zárva a nők törvényhozásunknak abból a munkájából, amelynek alkotásai elvégre éppen úgy vonatkoznak rájuk, mint a férfiakra. És nincsenek-e nekik, a saját különleges nőiességük szempontjából is, életbevágónak mondható számos oly megoldatlan kérdéseik és érdekeik, amelyeket törvényhozásunkban a legmegfelelőbbben elvégre is csak ők volnának hivatva képviselni?

Van ebben bizony sok igazság!

És kivált ha rágondolunk mostani parlamenti életünk annyira mindenféle idült kórságaira és ezekkel szemben viszont arra is, hogy mily sokféle és halaszthatatlan teendő várakozik törvényhozásunkra állami és nemzeti életünk konszolidálása terén éppen

most, a világfelfordulásnak ebben a mai kritikus korszakában: úgy feltámad bennünk is a szkepszis a férfiak törvényhozási monopóliuma megingathatlanságának a hitével szemben. Mert hátha lehetséges volna azzal, hogy a nők is bevonassanak a törvényhozás munkájába, valamivel frissebb, egészségesebb vért ömleszteni parlamenti életünknek ebbe a mai, kissé korhatag szervezetébe! Még igen sok szép — nem mondom, hogy épen *frázist*, de mindenesetre — komoly megfontolásra érdemes feminista érvelést lehetne erről szárnyra bocsátani.

Ami mind igen szép!

Csak az a kérdés: meg vannak-e már most adva e nagy társadalmi és politikai reform sikeres megoldásának az előfeltételei? Elő van-e készítve kellőképpen női társadalmunk a politikai életben való erre az aktív szereplésre? És előkészítve-e elsősorban épen nőnevelési rendszerünk összes tényezői által? És kérdés továbbá, mindaddig, míg ezen előfeltételek felől kellően biztosítva nem vagyunk, nem *kockázatos* dolog-e a magyar feminizmust már most ebbeli céljainak kivívására buzdítanunk? Sőt nem kockázatos-e ez a magyar családi élet *kohéziójának*, az ő *államfenntartó* ereje megszilárdításának a szempontjából is? A mi politikai életünk oly sok mindenféle érdeknek képezi a szövődékét, hogy nekem részemről hazafias aggodalmaim volnának, abba már most még egy külön feminista érdeket is vinni bele, amely — őszintén szólva — talán nincs is még eléggé leszűrődve s a többi nagy hazafias érdekekkel kellő összhangzásba hozva.

Jobban elő kell ezt készíteni! Igenis, elsősorban épen nőnevelési rendszerünk összes tényezői által. Bátor volnék azt a tanácsot adni a magyar feminizmus lelkes híveinek: bíznák, mindaddig, míg az előkészítésnek ezek az előfeltételei jobban megadva nem lesznek, a maguk feminisztikus külön érdekeinek a képviselőjét a parlamentben egyelőre még — a tisztelt *férjeikre* vagy esetleg a parlamentben már is helyet foglaló lelkes elvbarátaikra. *Szász Zsombor* képviselőről mondja például a «Felolvasások» érdemes írója, hogy ő «hajlandó volna már csak azért is megadni a nőknek a szavazatjogot, mivel ismer máris egy asszonyt, aki teljesen méltó volna erre s aki pedig nem más,

mint épen az ő felesége». Nem tudom ugyan, hogy ez az érdemes úrnő tényleg a feminizmus hívei közé tartozik-e, de ha csakugyan az volna — amit, a fenti szép nyilatkozat szerint nagyon valószínűnek kell tartanunk — úgy azt lehetne mondani: íme tehát ez a tisztelt úrnő is bátran rábízhatná a maga elveinek képviselőjét a parlamentben — az ő tisztelt férjére.

Igen nagy és nehéz kérdés az — úgy hiszem — *még tisztán feminisztikus szempontból is*, hogy belemenj enek-e a nők már most *nyíltan* a politikai élet fürgetegébe és ne szorítkozzanak-e továbbra is arra, hogy inkább csak közvetve, *leplezetten* vegyenek aktív részt benne. Amint tudvalevőleg tették azt eddig is. Valóban nem csodálnám, ha a női pszüché ebben a kérdésben bizonyos hamleti kedélyállapotba jutva töprenkednék: «*Menjen-e ... Ne menjen-e?*»

Nyílt titokként beszélnek, hogy néha közéletünk legkiválóbb alakjai politikai szereplésének nemcsak az irányát, de szenvedélyességeit is többnyire a saját *nejeik* vagy *barátnőik* erős befolyására (női hiúság, rivalizálás, hatalomvágy stb.) lehetne visszavezetni.

De ha így van, majdnem kedvünk jönne kérdeni: nem sokkal jobb volna-e, ha az ilyen nők inkább *nyíltan és egészen a saját felelősségükre* szerepelnének a politikában, nem pedig csak a férjeik vagy férfi barátjaik háta mögött és fedezete mellett? Mert mindig baj az a politikában, és csak a közérdek vallja kárát, ha *titkos tényezők* működnek benne, s a harcoló felek nem nyílt sisakkal küzdenek egymással! Ez a felfogás tehát a nők politikai szereplése *mellett* szólna tán? Ó nem, én a női jogok kivívásának igaz hívéül tekintvén magamat, nem kívánhatom ezt nekik. És — ha jól meggondolják — úgy lehet, a férjeik sem. Mert nem bírnák ki az idegeik! Idegesség van ugyan most is elég politikai életünkben, kivált a parlamentben! Csak az kellene még, hogy női *hisztériák* is vegyüljenek bele! A vége a legtöbb esetben csak az lenne, hogy szomorúan kiábrándulva e kirándulásukból, megint visszakíváncoznának a családi életbe, hol szelíd szemrehányásképpen a Molière mondásával fogadhatnák őket: «*Hisz te akartad ezt, Dandin Györgyike!*»

A feminizmus jobban tenné, ha egyelőre más területeken igyekeznék versenyre kelni a férfiakkal. Van erre elég biztató kilátásuk már most a háború alatt is. És még több lesz annak bevégzése után.

A «*Felolvasások*» igen tisztelt írójának azt írtam a többi közt e tárgyról: «A női szavazatjog *előkészítésének* ez a nagy munkája ki volna terjesztendő egyszersmind a mi egész *társadalmunkra és közéletünkre* is; mert különben mi fogná megóvhatni a politikai szereplés sorompóiba állítandó nőket attól, hogy ne legyenek kénytelenek beszennyezni idealizmusuk ragyogó palástját ama küzdelmek porondjának sarával, szennyével? Az emberiség erkölcsi és szellemi világában az idealizmus Vesztatüzét ma már leginkább csak a valódi feminista- és Theano-jellegű nők vannak hivatva ápolni és fenntartani. Ápolniok kell nekik ezt a szent lángot a családon kívül a társadalomban, sőt az irodalom terén is. Mi lesz a mi társadalmi életünknek máris kialvófélben levő idealizmusából, ha még a Theano-jellegű feministák is odahagyják ezt a Veszta-templomot és felmondják benne a szent tűz ápolásának a szolgálatát csupán azért, hogy egy más tűz — a politikai szereplés csalóka bolygótüze — után szaladjanak! A mi feminizmusunk abban az állapotban van itt minálunk — s úgy hiszem még máshol is — mint egykor a galambok a Noé bárkájában: szeretnének kirepülni a családi élet szűk bárkájából, de úgylátszik, még nem jött el ennek az ideje. A mi társadalmi és politikai életünk iszapos özönvizében nem láthatók még sehol azok a szárazföldek, melyekre a feminizmus galambjai leszállhatnának, hogy itt fészkeiket fölrajkassák. Jó volna tehát még kissé várniok ezzel a kiröpüléssel. A feminizmus elégednék meg egyelőre az előkészítés, az alapvetés munkájával. A *valódi* feminizmus *valódi* barátai ezzel fogják ügyüknek a legjobb szolgálatot tenni.

Említettem ezen levelem folyamán már több ízben is, hogy az eszményies irányú feminizmus *előkészítését* és céljai megvalósításának a munkáját legnagyobb részben nemzeti nőnevelésünknek kellene magára vállalnia.

Erre vonatkozó nézeteimet azonban — szíves engedelmekkel — a közelebbi leveleimben óhajtánám kifejteni.

II.

Tartalma: *A feminizmus beillesztésének kérdése nőnevelési rendszerünkbe. Ennek alapfeltételei. A nők előkészítése a nőnevelés által az élet hadiszolgálatára. Az iskolák ethikai nevelőmunkájának a jellemzése.*

Bátor voltam, igen tisztelt barátom, már előbbi levelemben is állítani, hogy a női szavazatjog kérdése, ha ugyan helyet foglalna is a magyar feminizmus híveinek a programjában, annak a lényegét, úgyszólván «*Sine qua non*»-ját aligha képezheti, amiből megállapíthatónak véltem azt is, hogy az a feminizmus, melyet ők képviselnek, és az, amely az én Theano-könyveimben talált kifejezést, egymástól lényegileg aligha különböznek. A valódi feminizmusnak, úgy hiszem, sokkal lényegesebb, azaz nemcsak eszményi, hanem gyakorlati szempontból is magasabb rendű céljai kell, hogy legyenek annál, hogy: legyen-e a nőknek képviselőválasztási joguk vagy ne legyen. Mindezekből azt következtetem, hogy ez az ily értelemben vett feminizmus nemcsak igen jól beilleszthető, hanem határozottan *be is* illesztendő a magyar nemzeti nőnevelés céljainak a rendszerébe.

Szuppán Vilmos barátom, kinek — ha jól tudom — igen jelentékeny része volt *Jankovich* miniszternek a felsőbb fokú leányiskoláink átszervezéséről készített nagy munkájában, amidőn ennek egy példányát nekem átnyújtani szíveskedett, ezt azzal a kijelentésével tette, hogy e munkálatban a Theano-könyveimben kifejtett nőnevelési elvek is kellő méltatásban részesültek. Hogy tényleg így van-e ez, s ha igen, hol és mennyiben találtak azok az elvek e munkálatban kifejezést: ennek megítélése nem tartozik rám. És ide sem. Eölemlítendőnek véltem ezt mégis némi igazolásul azon föltevésemnek, . hogy ime, úgy látszik, hazai közoktatásügyünk kormányköreiben sem zárkóznak el többé attól, hogy a feminizmus bizonyos alakulatai nőnevelésünk céljainak rendszerébe beilleszthetők ne lennének.

Ha már most mindezekután rászánám magamat annak a

részletesebb kifejtésére, hogy miképpen volna beilleszthető nőnevelésünk mai rendszerébe valami abból a feminizmusból is, melyet én annak idején egy ókori görög és egy újkori magyar nő életképéből elvonva, theanoizmusnak véltem elnevezhetni: úgy ezt jórészt csak azon nőnevelési elméletek, irányelvek és reformjavaslatok felhasználásával, hogy ne mondjam, felbolygatásával tehetném meg, melyek előtted, igen tisztelt barátom, talán már unos-untig ismeretesek. Távoly legyen tehát tőlem, hogy Tégedet most ezekkel untassalak.

Hagyjuk azokat a szép elméleteket és irányelveket! Hisz van nektek ezekből úgyis elég nagy gyűjteményetek abban a — most már oly szépen fejlődő pedagógiai könyvtáratokban! Kísértsük meg inkább ezt a pedagógiai problémát mindjárt a gyakorlati oldaláról ragadni meg. Én, a magam részéről, úgy vagyok meggyőződve, hogy e kérdés megoldásának súlypontja legfőbbképpen az *akarat fejlesztésében* és az *önállóságra való előkészítésben* van megadva.

Fináczy Ernő, a Pedagógiai Társaság múlt október havi ülésén tartott szép megnyitó beszédében, a mostani háborús időkből elvonható tanulságként azt állapította meg, hogy *az eddignél nagyobb mértékben* kellene fiatalságunkat *akaratnevelő munkásságra szorítani*. Íme ez az, amit mi, a régi deákos világ emberei, «*cardo m*»-nek szoktunk nevezni. Legkivált erre volna az iskolák nevelő munkája most irányítandó. És főleg a feminizmusra való előkészítés nevelő munkája is. A háborúnak az emberi életben tulajdonképpen nincs vége soha. Tehát az emberi akarat energiái fogyasztásának sincs. Ezek az energiák képezik az élet harcának a hadifelszerelését. Ha nincs elegendő készlet ebből életünk arzenáljaiban, úgy nincs kilátás a győzelemre sem ebben a háborúban. Ha a feminizmus csakugyan komoly életcélját képezi a nők egy részének, úgy tegyenek róla, hogy jól felszerelve menjenek bele ebbe az élet küzdelembe. Alkalmazzák sajátmagukra Senecának egy barátjához szóló ezt az intelmét: «*Az élet, kedves Lucilusom, súlyos hadiszolgálat*» («*Vivere, mi Lucile, militare est*»). És tegyük hozzá: legkivált nektek feministák, ha meg akarjátok valósítani a családonkívüli aktív szereplésetek szép ábrándjait; ha csakugyan el akartok

hódítani sok mindent azokból a munkakörökből, amelyek eddig kizárólagosan a férfiak számára voltak fenntartva; és különösen, ha képesek lesztek leküzdeni saját nemeteknek néha talán nem is annyira veletekszületett, mint inkább oktalanul belétek nevelt gyöngeségeit. Készüljetek erre a súlyos «hadiszolgálatára és pedig az *akarátfejlesztésnek és az önállóságra való előkészítésnek* az eddiginél pedagógiaileg jobban átgondolt, és gyakorlatilag több következetességgel és energiával keresztül vitt munkájával. Arra kérlek, igen tisztelt barátom — sőt, ha gyöngé szózatom odáig érhetne — veled együtt a feminizmus és a nőnevelés ügyének összes híveit, munkásait is, hogy: *szögeznék le jól a leányok nevelésében az «élet hadiszolgálatára» való előkészítésének ezt az axiómáját.* És mivelhogy ezt az «előkészítést» első sorban a mi leányiskoláink és nevelőintézeteink nevelő munkájára akarom vonatkoztatni, tehát ebbeli vizsgálódásaimat is mostan csak azok felé fogom irányítani.

Bátor volnék már előzetesen is kijelenteni — amiben talán Te —, sőt veled együtt igen sokan mások is, egyet fognátok érteni velem — hogy iskoláinkban a női *jellem- és akarátfejlesztés \ munkájának az etikai értéke* — hogy is mondjam, hogy eléggé kíméletes legyek? — még *nagyon sok kívánnivalót hagy fenn.*

Iskolai növendékeinkben az etikai akarat rendszerint még a tanulói életpálya végén sem áll valami erős lábbon. Akaratuk nem áll eléggé, sőt néha semmiképpen sem, a saját erkölcsi 3 életelveiknek a szolgálatában. Elsősorban már azért sem, mivel a-zok az etikai életelvek nincsenek is bennük eléggé kifejlesztve! A tanulói élet korszakában természetesen még feltűnőbb ez a hiányosság. Hogy elvégre is mire volnának visszavezethetők ennek az okai: ez leginkább csak az egyes intézetek, etikai és pedagógiai életének a behatóbb elemzéséből volna kideríthető. Az ilyen analízáló munkálatok leginkább csak a központi kormányzás pedagógiai közegei hatásköreibe tartoznának. De — ez annyira közügy és közérdek, hogy nem lehet benne határsorompókat állítani fel. Sajnos: előfordulnak néha oly esetek is, *i* midőn az iskolai élet annyira telítve van az erkölcsi kórságok miázmáival, hogy ott az ifjúság akarat- és jellembeli egészséges kialakításának a dolga már előre igen meg van nehezítve, sőt

esetleg lehetetlenné is téve. Tudnivaló, hogy ily esetekben az intézet kórságainak a szanálása szintén csak adminisztratív úton történhetik. És ha esetleg ama régi közmondáshoz kellene is alkalmazkodniok, hogy: «*Piscis a capite ...*» a fejtől stb. stb. Mert hát valóban úgy áll a dolog az intézetek életében is: ha a fejben van a baj oka, úgy hiába egészségesek a tagok: megakadnak, összezavarodnak ott az életműködések minden más irányban.

Ám az erkölcsi nevelés terén valódi sikereket tudni felmutatni jelenlegi iskolai szervezetünknek még egészen normális körülményei között is igen-igen nehéz feladat. A *tömegnevelésnek* még ott is a külső-belső akadályok valóságos *imponderabilitáival* kell megküzdenie. Ezért van, hogy az iskoláknak még a legkedvezőbb esetekben is ezt illetőleg csak némi igen szerény átlageredményekkel kell beérniök. És még ezeknél az átlageredményeknél is csak, ázt kell látnunk, hogy a tanulók viselkedésében, cselekvéseiben nem annyira az ő, hogy úgy mondjam, belső akaratak a mozdító erő, mint inkább egy tőle egészen idegen külső akarat: az iskolai rendszernek és fegyelemnek a *kényszerítő ereje*. A viselkedésük erkölcsi értéke éppen azért oly igen csekély és kezdetleges, mivel az alig egyéb mint az iskolai törvényeknek, szabályoknak, utasításoknak avagy a tanítók, nevelők \ erkölcsi oktatásainak, intelmeinek jól-rosszúl, de sohasem valódi ethikai motívumokból eredő végrehajtása. Ennek a nevelésnek az egész pedagógiai értéke legfőnnebb csak a *szoktatás* határai között fog ingadozni. Hisz ez is valami; sőt a tanulói életkor *alsóbb* fokozatain elég értékes eredmény. Az ethikai nevelés kezdete. De milyen messzi van ettől még az erkölcsi önállóság és öntudatosság: a nőnevelésnek ezen feltétlenül elérendő végcélja! Ha ebben a munkában az iskola csak — akár fizikai, akár morális értelemben vett — kényszerítéssel tud valami eredményt elérni, úgy ez alig egyéb a dresszuránál mely nevelésnek az eredményei is csak olyanok lesznek, mint azon kerti fáinknak a gyümölcsei, melyeket belső férgek vagy kedvezőtlen időjárási viszonyok a fáról időelőtt lehullani kényszerítenek.

Az iskolák erkölcsi nevelésének a végcélja, mondhatni: az ideálja az volna, ha növendégeit az ethikai akaratörőnek és önállóságnak arra a fokára tudná eljuttatni, amelyet a *jellem*.

a jellemesség fogalmával szoktunk egybekapcsolni. Minthogy azonban az erkölcsi élet kialakulása is csak az organikus élet fejlődésének a törvényei szerint mehet végbe, tehát az iskolák ebbeli behatásainak a valódi értéke is attól fog függeni, hogy mennyiben voltak képesek azok a behatások a növendékek ethikai belső kialakulásának természeti törvényeihez alkalmazkodni.

A nevelés szótárából lehetőleg ki volna küszöbölendő a külső kényszernek és ráerőszakolásnak minden módja és eszköze. Ha az iskolák nevelése nem tud egyéb lenni a növendékek erkölcsi akarására alkalmazott kényszerzubbonynál, avagy a fogházi rabok kényszermunkájánál: úgy annak az eredménye sem (lesz egyéb, mint szellemi és erkölcsi bénaság, ügyefogyottság és az erkölcsi önállóságra való képtelenség. Még szerencse, hogy az ifjúság akarata nem hagyja egykönnyen leigáztatni magát azokkal a nevelési kényszerekkel: sem az iskolaival, sem a családival. Igaz, hogy ezekkel szemben néha csak passzív ellentállást tud tanúsítani. Csak külsőleg rendeli alá magát, de belsőképen ő maga igyekszik nevelni magát úgy, ahogy lehet és ahogy a körülmények azt megengedik. És az ifjúság erkölcsi jellemének ép ezen — néha minden külső beavatkozást nélkülöző — kialakulásai a legértékesebbek. Az ifjúság reakciója az iskolai és családi nevelés kényszereivel szemben néha a nyílt ellenszegülés alakjában mutatkozik, melynek többnyire tragikus a végkimenetele. A visszahatások szelídebb alakjai: a dac, az akaratosság s a nevelési kényszerek különböző sunyi, furfangos kijátszásai. Az utolsó stádium ebben a küzdelemben az, midőn teljesen megtörik az ifjú akarat. Ide tartoznak: a szolgálai meghunyászkodás, az alattomoság, képmutatás stb. esetei. Valamennyi mind elszomorító jelenségei az erkölcsi akarat feloszlásának, vagy elfajzásának és az egész erkölcsi élet korhadási processzusának. A különböző alakulatai közt a legáltalánosabb és — kivált a nőnevelés terén — következményeiben a legmélyebbre ható az, amely a vallásosságra való nevelésre vonatkozik.

Erre vonatkozó nézeteimet a következő levelemben kísértem meg kifejtteni.

III.

Tartalma: *A vallásoságra való nevelés az iskolákban.
A nők vallásosságának különböző alakulatai. Röntgen-lámpák a lelkek bevilágítására.*

A következetlenség vádját vonhatnám magamra mostan, ha iskoláink és a család vallásosságra való nevelésének megítélésénél ezúttal nem ugyanazon szempontokat akarnám alkalmazni, mint amelyeket az erkölcsi nevelés más ágainál tartottam követendőkné. És legkivált talán ép azon iskolatípusoknál volna ez a legkevésbé helyénvaló, melyek a vallásosságot minden más nevelési cél fölé tartják helyezendőnek. A szükségét érzem azonban kijelenteni már most, hogy a valódi benső vallásosságot igen jelentékeny nevelési értéknek tartom, még a tisztán feminisztikus irányú nőnevelés szempontjából is. Avagy mivel lehetne jobban megvetni az alapját a nők erkölcsi akaraterejének, ha nem épen ezzel? Hisz a Theanoknak is — úgy a görögnek, mint a magyarnak — a mély vallásosság alkotta női jellemük egyik legszebb és legsajátosabb vonását.

A vallásosságra való nevelés ügye iskoláinkban igen hasonlít ahhoz az állapothoz, melyet a közönséges életben a *«két szék között a pad alá-jutásának»* szokás nevezni. Az iskolai előjáróság és a tanári kar azt mondja: nekünk nagyon óvakodnunk kell attól, hogy — tekintettel az egyes felekezeteknek oly féltékenyen őrzött önrendelkezési jogaira — bele akarjunk avatkozni az ő dolgukba. A felekezeti állapontokat az egyes iskolákban tudvalevőleg az illető hitoktatók vannak hivatva képviselni. Ezek viszont azt fogják mondani: Mi elvégre is csak oktatunk. Eltanítjuk, a nekünk juttatott heti két órában, és igen szerény díjazás mellett, az egyházi hatóságaink által élönkbe szabott tananyagot: a mi kátéinkat, egyházi szertartásainkat és történeteinket. A *nevelés dolga* a ti feladatotok. Így lesz aztán, hogy az

egész vallásos nevelés tulajdonképpen csak a *vallásgyakorlat* kényszerítő rendszabályainak a felállításában és végrehajtásában fog kimerülni. Ennélfogva a vallásos nevelésben való *kényszerítő eljárások* meddővöltának a feltüntetéséből kell kiindulnom ezúttal is, mint amelyek nem kevésbé fanyar és értéktelen gyümölcsöket fognának teremni ugyanitt, miként ezt az erkölcsi nevelés más ágaira ' vonatkozóan már előbbi levelemben eléggé részletesen kimutatni igyekeztem.

A mi iskolai nevelésünk ebben rendszeren ott téveszti el a maga dolgát, hogy többnyire elegendőnek tartja bizonyos külső viselkedések és a vallási formaságok szigorú megtartásával úgyszólván belepréselni növendékeibe azt, amit a közönséges életben vallásosságnak szoktak tartani. Körülbelül úgy áll ezzel is a dolog, mint a hazaszeretettel. Nem sokat ér az, ha csak a külsőségekben, a szavakban nyilvánul s nem a szívek mélyébe van beoltva. Ha az iskola be tudja érni ebben is a többé-kevésbé kierőszakolt külső eredményekkel, a látszattal, úgy: . . . *«habeat sibi»*. Azt hiszem, alig egyéb önámításnál az igazi vallásosságnak valami bizonyítékát akarni látni mindezekben.

És talán nem lesz fölösleges különösen hangsúlyoznom itt, hogy én ebbeli vizsgálódásaimban, úgy származásom, mint múltamnál fogva, főleg a Krisztus vallásához, vagy mondjuk a legjellemzőbb nevén: a *szereetet vallásához* kapcsolódó iskolák nevelési eredményeit tartom a szemem előtt. Már pedig épen ezek az iskolatípusok azok, amelyek — kivált ha a család részéről is meglesz a kellő támogatásuk — egyesült erővel igen szép külső azaz — a *látszatnak* teljesen megfelelni tudó eredményeket fognak elérhetni. Például azt, hogy: közös neveltjük szigorúan alkalmazkodják a vallás minden szokásaihoz, követelményeihez. El fognak ezek szorgalmasan járni az istentiszteletre, elvégzik a kötelezett imákat s az egyház által előszabott egyéb vallási teendőiket; részt vesznek a bucsújárásokban, megtartják a kötelezett böjtöket, sőt esetleg néha alamizsnálkodnak is stb. Rendben van! Csak az a kérdés: a valódi, benső vallásosság képezi-e az alapját mindezeknek?

És kivált a nők! Mert itt — ha nem csalódom — az ő

lelki életüknek egy valódi különlegességével állunk szemben. Ép ezért nem lehet itt e tárgy felett oly könnyen átsiklanom. Ki kellene tehát terjeszkednem annak a vizsgálatára is, hogy a nők igen nagy részénél mik képezik ezen már a külsőségeiben is néha annyira gazdag vallásos buzgalomnak tulajdonképeni indító okait. Talán az iskoláktól kapott impulzusok utóhatásai, avagy a szülői ház régi szokásaihoz való hozzásimulás; talán a női kedélynek az istentiszteletek titokzatosságai, szimbolizálásai iránt való előszeretete; néha talán a vallásos lelkiösmeret megnyugtatóására szolgáló sugalmak, és ki tudja még milyen sokféle más külső és belső impulzus. Hisz mindezek magukban véve sem volnának kifogás alá eshető motívumok. De van ezek között egy, melyet leginkább az élet iskolája nevel a nőkbe s amely kétségenkívül a legbensőbbek és valódiabbak közül való: az, midőn a sorscsapásoktól testi és lelki szenvedésektől gyötört női lélek a maga belső ösztönéből siet a templom oltárinál, a kereszt lábaihoz leborulva keresni enyhülést és vigasztalást. . .

Keresi és meg is találja!

Válasszuk külön őket azonnal a többiek tömegétől.

Én magam mély részvéttel és tisztelettel húzódom félre előlük még itt e helyen is. Nem akarnám ezen lelkiállapotuk további elemzésével zavarni áhítatukat.

De a vallásos nők nagy, — sőt alighanem a legnagyobb részénél a templombajárásnak, s általában a vallásosság gyakorlásának a motívumai egészen más elbírálás alá tartoznak. Ezeknél a Vallásosság követelményeinek megfelelni-akarás úgyszólván alig egyéb, mint egyszerű szokás; sőt mondhatni életkényelem. Ezek nem sokat fognak törődni azzal, hogy vajjon sikerül-e nekik saját erkölcsi életüket a keresztény vallás etikájával valamennyire öszhangzásba hozni. Azzal, hogy oly gondosan alkalmazkodnak a vallás külsőségeihez, úgy vélik, sikerült már leszámolniuk az égiekkel is. A legsajnálatosabb, hogy ne mondjam visszataszítóbb önámítások egyike. Nem tudják, vagy nem akarják észrevenni, hogy egész életük csak akkor fogna a keresztény vallásnak megfelelő lenni, ha azt valamennyire alá tudnák rendelni annak, ami Krisztus és tanításának a lényegét

képezi. Ki fogom ragadni ebből a lényegből mindjárt a legfőbbet, a legfenségesebbet:

«*Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!*»

Érted: mint önmagadat?!

De — ha ez a te egész emberszereteted valóban csak «*önmagad*»-*wdí* s esetleg még annak az egy-két emberednek a szeretetére zsugorodik össze, kik a te önzésedet, anyagi érdekeidet, hiúságodat, szenvedélyeidet stb. eléggé szolgálni tudják? És — ha rád nézve mindaz, ami önszereteted ezen szűk körén kívül esik, nem egyéb, mint «semleges terület» amelyhez — azt mondd — nincs semmi közöd; sőt ki tudja talán ellenséges terület, amelyen nincs bocsánat és kímélet senki számára! És — ha ez a te életed, így nem egyéb, mint folytonos harca az önzésnek, a szerzetlenségnek azokkal a területenkívüliekkel szemben: mondd, nem egyéb-e ez, mint Krisztus vallása legfőbb tételének, a felebaráti szeretetnek a nyílt megtagadása? . . .

Avagy, hogy a Krisztus tanításának arra a másik magasztos formulájára térjek át, melyet — ezek az ú. n. «vallásos nők» az Urimádságában naponta annyiszor elmormolgatnak, hogy: «*Bocsásd meg a mi vétkeinket, miként mi is megbocsátunk az ellenünk vétetteknek.*»

Kérdés: igyekeztek-e aztán teljesíteni is azt a fenséges Krisztusi fogadalmat? Avagy nem fekszik-e ott néha a lehetek mélyén mozdulatlanul a harag, a gyűlölködés, irigység szóval a *megbocsátani-nem-tudás* az ellenetek vétettekkel, sőt nem ritkán még a vérségileg hozzátok legközelebb állókkal szemben is ...?

Igazán nehéz és hálátlan vállalkozás: jellemezni ezt az ilyen vallásosságot. Merő látszat és önámítás az egész! Hamis, mint a magukra aggatott ékszereik. Nem a' tartalma lelküknek, hanem a külső leple, eltakarója lelkük szeretetnélküliségének, ürességének.

Annak az ürességnek, melyet haj! a nevelésnek kellett volna ethikai valóságokkal betöltenie. Még pedig elsősorban az iskolainak. Hisz ennek volna a rendeltetése, hogy a családi nevelés: hiányát pótolja vagy a fogyatékoságait kiegészítse, ki-javítsa.

Azt mondd i. t. barátom mindezekre: «Mégis nagyon «szürkével szürkébe» festett 'kép ez! És hivatkozni fogsz arra, hogy épen a nők szeretik leginkább kimutatni kölcsönös érintkezéseikben egymásiránti nagy szívességüket, baráti hajlamaikat, és — hogy mily melegen osztozkodnak egymás örömeiben, bánataiban stb. . . . stb. ... Jól tudod ugyan te is — mondd - hogy mindez nem mindig színarany tiszta érzés; hogy lehet benne sokszor képmutatás is és az egymásnak adott csókok közt lesznek itt-ott Judás-csókok is stb. De hát azért mégis csak szeretet nyilvánulása ez! Hisz az aranyérc közé is vegyülnek néha nem-nemes, értéktelen ásványi részek. És — ha egymással szemben olykor a szeretetnek csak a külső színlelésével kellene is beérniök: ez még mindig többet ér, mint, ha a szeretetlenség vagy a gyűlölködés, a harag leplezetlen kitöréseivel kellene egymás életét megkeseríteniök.

Hát ez attól függ, kedves barátom, hogy ki-ki mit ért, és mennyit tud vagy akar látni mindezekben a jelenségekben!

A te látásod szempontjából talán igazolt lehet ez a felfogásod. Az ember csak a saját tapasztalatainak a meglévő készleteiből vonhatja el a maga ítéleteit. Az én hosszú életem alatt összehalmazódott élettapasztalataim és emberismeretem, sajnos, nem engedik meg, hogy másképen tudjak látni és ítélni ebben a dologban. Öreg korunk számos terhei közt talán ép ez a legsúlyosabb; fájdalmai között a legégetőbb. Túrnünk kell ezt a lelkiállapotunkat, de megválnunk tőle, vagy átídomítanunk többé már nem lehet.

A lelki szemeink látóképessége néha megfordított arányban kezd átalakulni a fizikai szemünkével. Minél inkább gyöngül a fizikai, annál inkább erősödik a lelki szemekkel való látás: a lélekvilágában való szemlélődésnek és különösen az ebben levő erkölcsi értékek megítélésének a képessége. Mintha Röntgenlámpákká alakulnának át ezek a belső szemek! Át- és behatolnak a lelkek azon elrejtett mélységeibe, melyeket az emberek néha a szavaik tömegével és csillogásaival szeretnének eltakarni, hogy valamiképen a saját erkölcsi életük valóságait és csupaszságait elleplezhessék. Ha tudomással bírnának azokról a Röntgen-lámpákról, akkor talán óvatosabbak lennének

velünk szemben tanúsított viselkedésükben és nyilatkozataikban. Jobb volna néha nekik és jobb volna bizonyára nekünk is, ha nem volnánk képesek olyannyira belátni a belsejükbe. Egyéni jóllétünk, lelki nyugalomunk szempontjából pedig legjobb lenne, ha egyszerűen eldobhatnók magunktól ezt a Röntgen-lámpát. Mert:

*«Der Mensch begehre nicht zu schauen,
Was die Götter bedeckt mit Nacht und Grauen!»*

Sietnem kell azonban kiragadni magamat ebből az eszmekörből, mert attól kell tartanom, hogy, ha nem is e levél hosszadalmasságával, de annál inkább ennek a sok szürkeségével teljesen elveszem minden kedvet a további leveleim olvasásától.

Pedig lenne még egy-két elmondanivalóm.

IV.

Tartalma: *A kormányközegek «igen sokat akarásai». Kölcsönhatás ebben a centrum és a periféria között. Nézetek az Olympus munkaprogramjáról. Az etikai nevelés tényezői az iskolákban. A feminisztikus nevelés feladatai és irányelvei.*

... Előbbi leveleimben elég hosszasan — s talán türelmet is túlságosan kifárasztva — kelle foglalkoznom az erkölcsi nevelésben alkalmazott kényszereszközöknek célszerűtlen — sőt többnyire káros voltának a kimutatásával.

Még sem válhatok meg e témától addig, míg nem kísértem meg kissé kiterjeszteni ebbeli elmélkedéseimet az iskolák kormányzási tényezőire is, melyekben az *«igen-sokat-akarások»*, amit a németek oly találóan: *«Zu viel regierem-nek»* szoktak nevezni, az iskolai nevelésnek különben is elég nehéz munkáját néha nem csekély mértékben szokták megnehezíteni, sőt nem ritkán *távútokra* vezetni is. Értem ezalatt különösen azokat az eseteket, midőn a kormányzási közegek az iskolák belső élete közvetlen tényezőinek a tanítás-nevelésben való önálló munkásságát néha túlságba vitt aprólékoskodó gyámkodásaikkal, utasításaikkal, rendszabályaikkal stb. szokták lekötözni és megbénítani. Az iskolák belső élete egészséges kialakulásának igen súlyos akadálya ez, mely legtöbbször az illetők abbéli beteges ambícióira és abszolutisztikus hajlamaira vezethető vissza, hogy a nevelés-oktatásügyének legapróbb részleteiben is kizárólag csak az ő akaratuk érvényesüljön. Majdnem becsüldülnek abba az előlegezett dicsőségbe, hogy a nevelés-oktatás terén minden úgy fog történni, ahogy azt kieszelni jónak látták; s hogy a hatáskörükbe tartozó iskolák által felmutatható oktatási és nevelési eredmények kizárólag csak az ő személyiségükre legyenek visszavezethetők. A közoktatásügyi kormányzás *makrokozmoszában* néha kialakuló ezen abszolutisztikus hajlamok szülik igen gyakran az iskolák *mikrokozmoszában* is, úgy azok adminisztratív vezetésében, mint a tanulók erkölcsi nevelésében, az *abszolutisztikus «igen sokat akarásokat»*.

Meg vagyok győződve róla, hogy a centrum néha nem is

sejti, mennyire meg van e tekintetben a kölcsönhatás közte és a periféria között.

Egy időben Franciaországban volt az iskolaügynek ez az abszolutisztikus centralizációja a legnagyobb szélsőségig keresztül vive. Bizonyára ott is lejárt a már magát. Nehogy valamilyen mi is, régi szokásunk szerint mindig hátul bicegve a külföld utánzásában, kedvet kapnánk erre. A központi kormányzás elégednék meg a közoktatás és nevelés terén a szervezés, fővezetés és irányításban álló nagyszerű hivatásának a betöltésével. Helyezné egyebek közt abba a legnagyobb ambícióját, hogy széleskörű ügyvitelének összes ágaiban — a künn, benn és minden irányban feltolakodó sokféle melléktekintetek figyelmen kívül hagyásával — mindig csak a leghivatottabb és legarravalóbb embereket tudná kiszemelni, s a maga helyén felhasználni.

Ha jól emlékszem, a német birodalom kancellárja tette nemrégiben azt a márványba vésni való kijelentést, hogy *i helyet a tehetségeknek I* Két szóba foglalható programja lehetne egész közoktatásügyi politikánknak is ez!

Ha megvalósíthatnák e programot, ott az Olympuson, úgy mindjárt végét lehetne vetni, legalább részben, annak a témérdek sok szolgálati utasításnak, rendszabálynak is, stb. Mert érvényesíthető lenne, legalább egy bizonyos mértékig, az a régi közigazgatási axióma is, hogy: *«Mitte sapientem et nihil ei dixeris»*. Nem csak a maguk könnyebbségére, hanem talán az ügy javára is. Jámbor óhajtás ügy-e? Lehet. De nem fojthatom magamba már csak azért sem, minthogy jól tudom mennyire ott lappang ez a gondolat a hazai közoktatásügy annyi igaz hívének és munkásának a lelke mélyén. És most már sietek is leszállni az Olympusról. Nem nekemvaló hely az! Igen nagy feszültségű villamossággal van telítve az atmoszférája. És nagy hidegséggel is. Soha sem tett jót nekem az a légkör! Te, igen tisztelt barátom, jobban ismerheted azt a nagy- és kis isteneklakta felhővilágot mint én. Hisz egészen benne vagy, ha most már nem is a kellő közepében. Te bizonyára tudni fogod, hogy van-e valami abban, amit róla mondtam, vagy nincs. Egyet azonban hihetőleg tanácsolni fogsz már most

nekem: azt, hogy jobb lenne nem foglalkoznom annyit az Olympus dolgaival és ehelyett inkább a tárgyamnál maradnom. Szót fogadok s folytatni fogom az iskolák nevelő' munkája feletti elmélkedéseimet.

Az iskolai nevelésünk elégtelenségét avagy tévedéseit az ő tényezőinek két nagy hibájára vélném visszavezethetni. Amidőn csak kettőt említek, ez azért van, minthogy ezúttal a hibák láncolatának csak a két pólusára akartam rámutatni. Az egyik pólust az iskolai nevelés dolgaival való igen keveset, vagy épen semmit sem törődés képezi. Ez bizonyára a legkényelmesebb álláspont. S tartok tőle, hogy a legáltalánosabb is. Még az a kevés is többnyire csak a látszat és a külsőségek határai közt mozog. A másik pólust az iskolai nevelés terén megint az a bizonyos «igen sokat akarás», és főképen a kényszereszközökkel való visszaélés képezi. Ennek főeszköze a dresszura és a tilalmak egész rendszerének a dróthálózata. Néha megtoldva még holmi rendőri és detektív eljárásokkal is.

E két pólus között mozog végtelen sok árnyalatban az egész iskolai nevelésünk. A kettő közötti tér közepén helyezkedik el — bizonyára csak igen szűk helyre szorítva — a *pedagógiai szempontból kifogástalan, vagyis a valódi ethikai értékkel bíró iskolai nevelés*.

Ha pedig azt kérdezné tőlem valaki: hát ennek mi a legjellemzőbb tulajdonsága, úgy a feleletemet erre ebbe az egy szóba foglalhatnám: *a szeretet*.

Először is magának a nevelői hivatásnak a szeretete, és — talán még ennél is inkább — a nevelés objektumának: a *gyermeknek és az ifjúságnak a szeretete*. Az a krisztusi szeretet, mely egykor ebben a felkiáltásban talált kifejezést: «Hagyjátok hozzám jönni a kisdedekeket!» Ez a kétféle szeretet 1 nem mindig fedi egymást. De a kettő közül mindenestre az ifjúság szeretete az értékesebb. Mert — a hol ez megvan, ott a nevelőnek lehetnek tévedései, számításaiiban csalódásai: de a ¹ munkájának valódi és értékes eredményei nem fognak elmaradni soha. A nagy tömegek nevelését csupán egy-két emberre bízni azért szokott oly bizonytalan és kétséges eredményekkel jární, mivel a nevelőnek ezt az ő hivatás- és ifjúságszeretetét csak

igen *felhígított* mértékben lehet tanítványai közt kiosztania. Csak Krisztusnak adatott volt néhány darab kenyérral az emberek egy egész nagy tömegét vendégelhetni meg. És hasonlóképpen csak neki az is, hogy az egész emberiségre terjessze ki a maga szeretetének és boldogításának az áldását.

Iskoláinknak az erkölcsi nevelés terén valódi sikereket tudni felmutatni jelenlegi szervezetüknek még egészen normális körülményei között sem valami könnyű feladat. A külső és belső akadályoknak imponderabiliáival kell nekik megküzdeniük. És legkivált épen a nőnevelés nagy problémáinak a megoldásánál! Hja! ha oly könnyű volna végezni vele a gyakorlatban is, mint elméletileg a papíron! Avagy az egymást felváltó minisztereknek újabb meg újabb szervezeti javaslatai, utasításai, szabályrendeletei, tantervei stb. útján! Hisz ezek már valódi *Penelope-vásznai* a közoktatás ügyének. Mindenik miniszter azon kezdi, hogy kibontogatja az elődje által szőtt vásznakat, hogy ő maga kezdjen egy — az előbbinél jobb és szebb vászonnak a szövéséhez. Nem akarom ezeknek a munkálatoknak és törekvéseknek az értékét becsmérelni vagy kicsinyleni; de annyi bizonyos, hogy mindezen nevelési problémák gyakorlati megoldásának a sikere elvégre is csak a nevelőoktató személyzet képzettségén, rátermettségén s főleg a gyermek és ifjúság iránt való meleg szeretetén fog megfordulni. Mennyivel könnyebb az ismeretek és képességek közlésének az iskolai munkája! És épen a leányoknál, kik egyebek közt oly könnyen tudnak tanulni és főleg beemlézni. Föltéve ugyanis, hogy az iskola megelégszik ezzel, aminthogy ez többnyire történni is szokott. S a nevelés dolgában is mennyivel hajlékonyabbak, alkalmazkodóbbak ezek a leányok mint a fiúk! A leánytermészet etikájának van természetesen hiány rovata is. De ennek a fejtegetése most nem idevaló.

A valódi feminisztikus irányú nőnevelés munkája természetesen még nehezebb probléma.

Ha volna, avagy lehetne ennek az eszményi feminizmusnak, az ő különlegesebb céljait is szolgálni tudó valamely iskolája, úgy ennek elsősorban az *akarátfejlesztést* és az *önállóságra való előkészítést* kellene célul kitzúznie. Németországban úgy látszik

már foglalkoztatja ez az eszme a feminista-köröket; sőt, mintha a megvalósítására is történnének már egyes kísérletek. Legalább ezt vélem felismerhetni az Augsburgban és Mannheimban nemrég életbeléptetett ú. n. «*Szociális leányiskolákban*», melyeknek épen az képezi a főfeladatát, hogy «elméleti és gyakorlati oktatás útján minden tekintetben megfelelő munkaerőket képezzenek a *hivatásos és önkéntes szociális munka számára*». (L. a «Pedagógiai Értesítő» 1916. évi októberi számában.)

Am, ha a nőnevelésben a szociális munkára való képzést akarnók előtérbe állítani, úgy ne feledjük, hogy ennek a feladatnak a megvalósítására is az *akarati erélynek* és kitartásnak az a neme és mértéke fog megkívántatni, melyet rendszerint régi szólásformáink és előítéleteink szerint, a *férfiasság fogalmával szoktunk egybekapcsolni*, s amelynek értelmezése körülbelül így szólhatna: *a nagy, eszményi célok szolgálatába állítandó erős, kitartó és öntudatos akarnitadás*.

De — hisz erre a nagyobbfokú és mondjuk «férfias» akaratereyre más szempontokból is feltétlenül szüksége van a feminista nevelésnek, ha ugyanis komolyan akarja venni mindazon, többnyire a családi életfeladatok körein egészen kívül eső problémáit, amelyek sorozatából ez a nevelés még a politikai szereplést (női szavazatjog) sem akarja semmiképen kikapcsoltatni hagyni. Világos, hogy mindezek megvalósítására igen jelentékeny, sőt — engedélyükkel legyen mondva, — valódi *férfias* akaraterey kifejtése nélkül gondolni sem lehetne.

És itt valószínűleg el fogsz mosolyodni, gondolván magadban: mégis csak furcsa feminizmus az, melynek épen a férfiasság lenne az egyik alaptulajdonsága! Nemde kissé mégis paradox állítás ez! és mintha némi «*contradictio in adjecto*» is volna benne?

No talán még sem annyira! Talán mégis csak látszólagos! az az ellentmondás! Mert azoknak a jellembeli tulajdonságoknak, vagy mondjuk: erényeknek, melyeket eddigelé a férfiasság fogalmával kapcsoltunk össze, *tulajdonképen nincs* —, és *nem is lehet semmi nemi jellegük*. A feminizmus tegyen róla, hogy hódítsa vissza ennek a fogalomnak az érvényét a maga részére is. Egy sokat jelentő *emberi erényfogalom* határ kiigazításának

a kérdése ez. És ezzel kapcsolatban hódítsa mindjárt vissza a maga részére Petőfinek «*Ha férfi vagy légy férfi*» kezdetű szép költeményét is, mely feminisztikusan átváltoztatva így szólhatna:

*«Ha nő vagy, akkor légy nő,
S ne hitvány gyöngé báb,
Mit kény és kedv szerint lök
A sors idébb-odább.»*

A feminizmus iskolájának tehát körülbelül ennek kellene egyik főbb irányelvét képeznie: *a férfi jellemekkel versenyre kelni tudó szilárd akaratú és erkölcsi önállóság elsajátítása.*

Alig hihetem, igen tisztelt barátom, hogy az ethikai nevelésnek leányiskoláinkban jelenleg elért eredményei az eszményi feminizmus ebbeli kívánalmait kielégíthetnék. Sőt valószínűleg a tiedet sem; habár föl kell tételeznem, hogy korodnak és kedélyednek megbecsülhetetlen nagy előnyeinel, fogva hajlandóbb vagy mindezeket a jelenségeket sokkal derültebb színben látni és ítélni meg, mint ahogy azt én tehetném.

Engedd meg mindazonáltal, hogy ebbeli vizsgálódásaimat — habár csak a magam szürkés szemüvegén át — még tovább folytathassam.

De ezt már csak a közelebbi levelemben.

Tartalma: *Az iskolai tanítás munkájának jellemzése.*
A Sokrates módszere alkalmazásának lehetőségei.
Az iskolák szellemi szimpozionainak ismertetése.
Jó tanítás etikai jelentőségei.

A múlt levelemben kifejezett abbeli nézetem ismétlésével kell bevezetnem ezt a leveletem is, hogy mily igen sok «külső és belső akadállyal» kell iskoláinknak — s főleg épen a leányiskoláknak — az erkölcsi nevelést illetőleg megküzdieniök. Szolgáljon ez már előre is némi indoklásául annak, ha mindazokban, amiket e tárgyra vonatkozólag még elmondandó leszek, inkább a sötét színek lesznek az uralkodók. De engedde meg, hogy ne kelljen a jelen esetben ezt a «sötétenlátást» pusztán csak az öreg korral járó gyöngeségnek tulajdonítanom. Mert nem volna méltányos dolog figyelmen kívül hagyni itt azt az esetet sem, hogy az öregkornak pesszimizmusra való hajlandósága nem mindig csak élettani okokra vezethető vissza, amennyiben származhatnak azok esetleg a hosszú életen át felhalmozódott élettapasztalatokból is. És szíves leszlel ennél fogva megengedni azon állításom jogosultságát is, hogy iskoláinkban a tanítók és tanárok egész munkája igen sok esetben még mindig csak abban merül ki, hogy tanítványaikkal az ismereteknek néha valóban kolosszális nagy mennyiségét igyekezzenek elsajátíttatni. Hisz, ha legalább tényleg meg is volna J mindig ez az «elsajátítás», és ne lenne az oly igen gyakran csak kölcsönös önámítás, ú. n. «*pia fraus*»!! Igen, ha ez az elsajátítás mindig a tanító és tanítvány kölcsönös szellemi érintkezéseinek, kölcsönhatásainak lenne a logikus következménye, eredménye

Kissé hasonlatos talán ahhoz, mint amelynek a *Sokrates* párbeszédeselektatásaiban látjuk oly elragadóan szép példáját. Ki kell jelentenem azonban, hogy *Sokratest* nem azért hozom fel itt, mintha az ő kérdvelelfejtő tanítási módszerelel mai túlszűfolt iskoláinkban, s a tanítási órarendekek szűkre szabott kereteiben, tényleg kivihetőnek tartanám. Ám az ő példájában

nem is épen a tanításnak a formája a fő, hanem az az elve, a szelleme, melyet talán leghelyesebben a *tanítás lélektanának* lehetne nevezni, s amely lényegileg főképp abban áll, hogy a tanítás legyen mindig szoros lelki kontaktusban a tanítványokkal; hogy igyekezzék kikutatni azoknak a tanítás eszmekörébe tartozó ismeretkészletét, felfogásait, gondolkodását, érdeklődésének irányait; és nemkülönb a tévedéseit, elfogultságait is. A tanítóknak úgyszólván ki kellene tapogatni mindezeket, majdnem oly formán, mint ahogy azt az orvos teszi a maga kutatásaival, Bönü/en-lámpáival, kopogató eszközeivel, amidőn az emberi test belsejében igyekszik tájékozni magát. *Sokrates* is például, mindig csak a tanítványai lelkében való előleges tájékozódása után kísérti meg belekapcsolni az új ismeretek, eszmék, ítéletek s következtetések anyagát tanítványainak a képzetkörébe. Ő lépésről-lépésre viszi őket magával, s mondhatni rákényszeríti arra, hogy folyvást vele együtt gondolkozva, okoskodva, kutatva, vizsgálódva végre együttesen szögezhessek le közös szellemi munkájuknak ily módon kivívott végeredményeit.

Ismétlem: nem könnyű munka ez, és ugyancsak kipróbálja a tanárral együtt a tanítványokat is. Már ez okból sem fognak sok kedvet érezni magukban erre az erős szellemi munkára. Sem ők, de úgy lehet tanáraik legnagyobb része sem. Mert a vele járó sokféle nehézség közül kihagytam egyet, s talán nem is a legkisebbet: azt, hogy a tanítványok sem olyanok, minők a Sokrateséi voltak, azaz mindnyájan tőle tanulni-, okulnívágó emberek. Mai iskoláinkban vagy épen nem, vagy csak igen kis mértékben lesz meg a tanítványok részéről az ezen fásasztó szellemi munkához megkívántató kedv, hajlam és érdeklődés.

Nem akarok ezzel lebeszélni senkit arról, hogy iskoláinkban még csak kísérleteket se tegyenek a Sokrates tanítási módszerével?! Hisz vannak tantárgyak, melyek majdnem felhívják erre a tanárokat. Csakhogy ez nemcsak a tárgyi ismeretüket teszi nagy próbára, hanem még inkább a módszertani és dialektikai képességüket is.

Mennyivel könnyebb nekik tanításaikban inkább csak a katedrái előadásoknak és felolvasásoknak oly régi és jól ki-

taposott országútjain haladni! És mennyivel kényelmesebb is: egyszerűen csak feltálatni tanítványaik elé az iskolai tantervek étlapjain előírt szellemi táplálékaikat! És azt mondani: mi elkészítettük és elétek raktuk a főkonyhamesterek által kijelölt szellemi ételeket. A többi a ti dolgotok. Hogy mit tudtok elfogyasztani és megemészteni a főztünkből; valamint az is, hogy ez valóban egészségre válik-e: ehhez nekünk semmi közünk. Jó étvágyat!

Habár tudom — és örömmel elismerem, hogy vannak, az itt általam feltüntetett tanító- és tanártípusoktól egészen eltérőleg, kifogástalan tanítási képességgel bíró, dicséretes kivételek; sőt hogy az ilyenek száma a jövőben remélhetőleg mindig növekedni is fog: kénytelen vagyok mégis megmaradni azon állításom mellett, hogy az iskolai oktatás nálunk nagy részint még mindig csak azon a régi országúton halad és döcög. És pedig legkivált iskoláink középső és felsőbb tagozataiban.

Ámde készséggel elismerem itt azt is, hogy — megmaradva a fentebbi kulináris hasonlatom mellett — nem mindig csak az iskolák szellemi szimpozionainak a közvetlen rendezői hibásak abban, ha az ifjúság ezt a nekiszánt lelki eledelt néha nagyon is élvezhetetlennek, megemészthetetlennek fogja találni. Igen nagy részük van ebben néha azoknak is, kik, mint a szellemi közéletmezés legfőbb intézői, elsősorban volnának felelősek azért, hogy milyen szellemi eledelkkel és minő módon akarják tápláltatni s fölneveltetni hazánk ifjúságát. És azért is, hogy gondoskodtak-e eléggé ennek az egész szellemi közéletmezésnek a kellő felügyeletéről és ellenőrizéséről is.

Hát bizony elég sok a hiány, mulasztás és javítanivaló itt is, ott is: *«Peccatur intra muros et extra»*, azaz: *hibázunk bizony nemcsak az iskolákon belül és kívül, hanem azokon felül is eleget.*

Ez a mi iskolai életünk ugyanis, — épen mint egész társadalmi életünk is — kissé még mindig arisztokratikus jellegű. Csak két, egymástól élesen különvált elem van benne. Egyik az, amely a szuverén hatalmat gyakorolja — a tanító, a tanár; a másik az alárendeltség, az iskolai ifjúság. És mivelhogy «az úr a pokolban is — akarom mondani — az iskolában is Úr»,

tehát a másik elemnek nem lehet más szerepe, mint passzív magába fogadása mindannak, amire őt a felette uralkodó hatalom — állítólag az ő jól felfogott érdekéből — rákényszeríteni jónak látja! Az iskola uralkodója *kiveti tehát az ő népére, a misera plebs contribuens»-re a megtanulnivalóknak évi adóját* i és igyekezni fog azt, ha másként nem, úgy karhatalommal is, behajtani. Mindezekről a végleszámolás az évvégi vizsgálatokon fog megtörténni. Könnyű lenne még tovább szönnöm e hasonlatot, de hisz annyira ismeretes az egész, hogy csak Ífézőszaporítás lenne. Bocsánat, hogy — oly hosszadalmasan untattalak vele!

Lehet azonban, hogy — jól ismert finom gyöngédségednél fogva — körülbelül azt felelnéd most mindezekre:

Lehet, hogy vannak az iskolai tanításunk általános jellemzéséül itt felhozottakban — ha itt-ott talán kissé túlozva is — némi találó megjegyzések, sőt némi igazak is; de elvégre is, mi köze mindezeknek a lányok erkölcsi *nevelésének* a kérdéséhez? Az akaratfejlesztésnek és az önállóságra való előkészítésnek, mint a feminisztikus irányú eszményi nőnevelés egyik alapfeltételének, a kérdése volt felvetve itt: nem lett volna-e tehát célravezetőbb a tanítás-oktatás kérdéseinek a bolygatása nélkül mindjárt közvetlenül menni bele ennek a tisztán nevelési kérdésnek a tárgyalásába?

Csalódnál, igen tisztelt barátom, ha azt hinnéd, hogy ebbeli elmélkedéseimmel mellékvágányokra sodortattam volna. Tárgyamnál vagyok. Csak annyi az egész, hogy egy kis kerülőt kellett tennem azért, hogy — mint azt a vasút is teszi néha az ő szerpentináival — céloimat annál biztosabban megközelíthessem.

Mert — amidőn, a jó tanítás kritériumait keresve, odajutottam, hogy a tanító vagy tanár a tanulókat az illető tantárgy iránti figyelem lekötésének, az iránta való érdeklődés felélesztésének lélektani eszközeivel, folytonosan a vele való együttes gondolkodásra, az illető tudomány eszme körébe tartozó ítéletek alkotására és következtetések elvonására ösztönözze, s ebben a szellemi munkában őket úgyszólván magával ragadni tudja: úgy ezzel közvetve nem egyszersmind a tanulók logikus gondol-

kodása, sőt azok erkölcsi akaratereje lett-e pedagógiai szempontból is a legmegfelelőbb módon képezve, fejlesztve? «Az erkölcsi fejlődés — mondja *Kármán*, az etlikai nevelés e nagymestere — inkább függ gondolataink tartalmától, mint formális képzettségünkötől.» De hát ép ebben áll az iskolai nevelés kérdésének a súlypontja: tudja-e az az ifjúság gondolkodását tényleg elég becses tartalommal ellátni? És elvégre is nem épen ezekben és ezek által lesznek-e a tanulók akarat- és jellembeli szilárdságának, önállóságának az alapjai is a legbiztosabban // lerakva?

Az ezzel ellenkező, a tanulók meglevő ismereteibe és érdeklődésébe belekapcsolódni nem tudó tanítás az, amely ahelyett, hogy fejlesztené, lassanként elsatnyítja a tanulóban a logikus gondolkodás, a szellemi együttműködés iránti hajlamot s ehelyett bizonyos *lelki tunyaságot*, indifferentizmust idéz benne elő, melynélfogva elhelyezni látszik ugyan lelkében sok mindent, de tisztán csak szenvedőleges úton, azaz leginkább a mechanikus emlézés segítségével, ami természetesen sohasem mehet tudás-, de sőt még hitszámba sem. Ez az egész így elhelyezett anyag leginkább hasonlít valamely az emberi lélekbe mechanikus úton elhelyezett olyan idegen - anyaghoz (tán ebből is származott a «tananyag» förtelmes csúf szava), amelynek, mint épen a fizikai testbe befűrődő idegen testeknek is, a sorsa nem lehet egyéb, mint az, hogy onnan mentői elébb eltávolíttassék. Az iskolai oktatás életében, sajnos, elég gyakori jelenség ez, melyről azt szoktuk mondani, hogy «az elfeledés»-nek szánt («pro oblivione») tanulás. Hasonló ez a földbe juttatott ama búzamághoz, mely nem lévén csíráképes, csak a csöndes elkorhadás vegyfolyamatának lesz alávetve. Az olyan iskolai oktatás, mely nemcsak elnézője, de sőt okozója a tanulóknál az ilyen gépies («könyv nélkül való») tanulásnak, egyúttal okozója lesz végeredményben annak a *gondolkodási lustaságnak*, amelyre az emberi élet annyi baja, szerencsétlensége vezethető vissza.

A leányok kiválóképen hajlandók az ilyen tanulásra s azért van az, hogy leányiskoláinkban a tanítás oly ritkán tud valódi, tartós és fejlődésképes tudási eredményeket felmutatni.

Tisztelet és teljes elismerés a — kivételeknek.

VI.

Tartalma: *Az iskolai nevelős közvetlen eszközei és módjai. A fegyelmezés kérdése. A tömegtanítás illúziói. Az individualizálás jelentősége a női internátusokban. Emlékezés Zirzen Jankára. A női jellem- és akaratfejlesztés munkájának két alaptételbe foglalása.*

Szíves elnézésedet kell kérnem, hogy a múlt levelemben aposztrofált gyöngéd figyelmeztetésed dacára, oly nehezen tudok megválni az oktatási módszerek felett való elmélkedéseimtől. Mert habár jól tudom, hogy úgy Te, igen tisztelt barátom, mint mindazok, akik e leveleimet netalán becses figyelmükre méltatni fognák, eléggé tisztában vagytok, a jó tanítás erkölcs-nevelő hatásának nagy jelentősége felől: mindazonáltal tudni fogjátok azt is, hogy vannak az iskolák nevelő munkájának, s a jelen esetben éppen a leányiskoláknak, *közvetlen* eszközei és módjai is, s hogy ép ezeknek oly gazdag tárháza állhatna itt a rendelkezésemre, melyek fejtegetésével a magam elé tűzött feladatot sokkal közvetlenebbül lehetne megoldanom.

Tudom. De szívesek lesztek helyt adni abbeli igénytelen véleményemnek is, hogy azok, az ú. n. «*tárházai*» az iskolai nevelésnek a valóságban meglehetősen üresek, s ha volna is bennük ebből valami, úgy az inkább csak föltételezett, azaz képzeletbeli. A realitás ebben igen szűk körre van szorítva. Elvégre is könnyebb tanítani, mint nevelni. Hisz még csak nevelőleg tanítani sem könnyű dolog. Így tehát az iskolák munkája legtöbbször mégis csak abban merül ki, hogy ott tanítanak, magyaráznak, felolvasnak stb. Az ifjúság pedig nevelődik talán ezek által is; de leginkább mégis, csak úgy, ahogy lehet, azaz: *önmagától*.

Az iskolák közvetlen értelemben vett nevelésének a legáltalánosabb, a legtöbbet magábafoglaló eszköze: a *fegyelmzés*. Igaz, hogy- felette tág és egyénileg igen különbözően értelmezett fogalom ez. Én ebben a Herbart meghatározásához tartom magamat, ki kétféle erkölcsi nevelést különböztet meg: a közvetett és a közvetlent. Közvetett erkölcsi nevelés, szerinte, az, amikor a gondolkodást fejlesztjük, mint például a tanítás

által. Közvetlen nevelése az erkölcsiségnek az, amidőn az akaratot fejlesztjük, erősítjük. *Kármán* a fegyelmezés fogalmát még azzal tartja kiegészítendőnek, hogy a növendék egyszersmind a társadalom tagjának, «szociális Én»-nek tekintse magát, minél-fogva a fegyelmezés fogalmához tartozónak veszi azt is, hogy a szociális «Én» kifejtésében az egyént mindennemű külső és belső kísértés ellen megerősíteni tudja. (*Kármán*: Bevezetés az erkölcsi nevelés elméletéhez. L. a Magyar Pedagogia XXV. évf. 10. számában.)

Felhozandónak tartottam ezt főleg azért, mert *Kármán*-nak ez a meghatározása, mintha egyenesen rá lenne szabva a feminizmus ethikai nevelésének a kívánalmaira. Főként arra tehát, hogy neveltetésük által a családi életkörön kívül eső szociális életfeladataik teljesítésére is képesíttessenek. Az iskolák ezen közvetlen nevelési eljárása a fegyelmezés által rendszerint a büntetés és jutalmazás, moralizálás, az iskolai rendtartási szabályok megtartása, a tisztaság, az hiedelem, a külső megjelenés és viselkedés szokásos formáihoz való alkalmazkodás, nemkülönb a vallásgyakorlatok kívánalmainak szigorú megtartása stb. körül szokott forogni.

Óh az a fegyelmezés!

| Engedd meg, kérlek, hogy kissé tovább időzhessek az iskolai nevelés ezen kardinális kérdésénél. Érintém az elébb, hogy mily igen sokféle egyéni belemagyarázást kénytelen eltűrni ez a fogalom. Csak egyet, és talán épen a legértékesebbet szokták kifeledni belőle: azt, hogy az *iskolai fegyelem* leghatósabb eszköze mindig maga a pedagógiai értelemben vett jó tanítás. Az a tanítás, amely a tanulóban a tárgy iránt érdeklődést tud ébreszteni és le tudja kötni, bilincselni a figyelmét. Avagy nem ez-e a legjobb biztosító annak a tanítási órák alatti fegyelemnek is, mellyel, kivált a fiatal kezdő tanároknak, oly sokszor szokott meggyűlni a bajuk. Ám e küzdelem megnehezítéséhez nem kismértékben járul hozzá az *iskolák túlnépessége* is. Nagy tömegnek tudni lekötni a figyelmét a tanítás által már magában véve is nehéz feladat. Olyannyira, hogy ez néha még a legkiválóbb tanítómestereknek sem mindig sikerül. És legkivált épen az eleven, mozgékony, közlékeny természetű fiatal lányok-

nak a — néha igen különböző képzettségű és neveltségű elemeiből összeverődött — tömegeinél! A tanítók, tanárok néha elhitetik magukkal, hogy pontosan kitarván óráikat: *tényleg* tanítottak is. Hasonlóképpen a tanulók is, hogy kiülven padjaikon az óráikat, *tényleg* tanultak is valamit. Lehet, hogy van is némi jóhiszeműség ebben mindkét részen; de annyi bizonyos, hogy ez a valami néha igen-igen kevés, néha majdnem a semmivel egyenlő. A tanulók mentőhorgonya az évvégi, avagy a szigorlati vizsgálatok rémeivel szemben: a *tankönyv*, vagy a lithografált jegyzet. Mi jó volna, ha közoktatási kormányunk sem hagyná magát e tekintetben illúziókba ringattatni!

Hallani vélem, tisztelt barátom, az ellenvetéseiteket: «Hisz jó volna, csak lehetne valahogy kiküszöbölni azokat az iskolai tömegtanításokat! A népiskolában például keresztül kellene vinni a tankötelezettséget. Ott nincs helye a megalkuvásnak. Máshol sem szabad gátakat állítani föl a művelődni —, tanulniakarásnak. A *valami* a tanításnevelésből még mindig több a *semminél*, stb.

Feltétlenül igaz. De azért az illúzió ebben a dologban mégis csak illúzióának marad. Természetes, hogy ezt itt csak relatív értelemben veszem. Minthogy lehetnek fokozatai az illúzióknak is. Például igen nagy foka kell az illúzióknak ahhoz, hogy eredményesnek tarthassuk az oktatást a népiskolában, ha 80-100-nál is több egy osztályban a tanulók száma. A középiskolákban ha a létszám a harmincat —, a tanító- és tanítónőképzőkben — ha a 20—25-öt haladja meg. A főiskoláikéiről már beszélni sem merek. Az iskolák önmagukban véve még nem mindig biztosítékai az ifjúság tanítás-nevelési eredményességének. És elvégre is a fegyelmező tanítás és nevelés eredményének a semmije, avagy hiányossága ép oly *semmi* vagy *hiányosság*, akár az iskolákkal, akár nélkülök fognak azok előállani. $0 = 0$ és: $x - y = x - y$.

Igyekeznünk kellene mindig tisztán látni az iskolai oktatás és nevelés ezen döntő fontosságú kérdéseiben és lehetőleg távol tartani magunktól tanítói és nevelői lelkiismeretünknek a «*quasi re bene gesta*» illúziói által való álombaringatásait.

Bocsánat ez újabb hosszú, és talán nem is épen idevaló kitérésemért. Újból fölveszem, de most már szorosabban megragadom az iskolai nevelést illető vizsgálódásaimnak elejtett fonalát.

A *leányinternátusokban* a nevelés fent elősorolt eszközei is sokkal behatóbban és nagyobb tervszerűséggel jöhetnek alkalmazásba. A már felsoroltakon kívül a leghatékonyabb tényezői ennek a nevelésnek a *példa* és *szoktatás*. Ám ezek is igen kétes értékűekké válhatnak még a legjobban vezetett internátusokban is, ha — akár kényszerűségi, akár opportunitási okokból — tömegtermelést akarnak bennök megvalósítani.

Az internátusokba fölvelt növendékeknek néha valóban horribilis nagy száma a nevelői behatások túlságosan nagymérvű fölhogítását fogja maga után vonni. Már csak azért sem lesz ez elkerülhető, minthogy ily körülmények között a nevelés csak igen nagyszámú —, és a nevelőképesség tekintetében csak kisebbsértékű nevelőszemélyzet igénybevételével lesz megvalósítható. így aztán könnyen rideg mechanizmussá, mindent egyenlősítő katonai dresszurává fajulhat el ez az egész internátusi nevelés. Ezt a munkát nem lehet sem fiúknál, sem leányoknál — s ez utóbbiaknál talán még kevésbé — úgyszólván gyárilag «*en gros*» végezni el. És generalizálni, sem bizonyos nevelési sablonok szerint. A sikert itt mindig azok fogják leginkább biztosíthatni, kik a nevelésben mentői inkább *individualizálni* lesznek képesek.

Például: *Zirzen Janka* is csak akkor, és csak addig tudta oly fényes eredménnyel megvalósítani a tanítónői képzést illető nagy koncepcióit, míg lelkesedésének szent tüzét mindig a vele közvetlen és folytonos érintkezésben levő, s vele úgyszólván együttélő és munkáló tanítványainak a lelkébe lehetett átültetnie. Mihelyt, a későbbi időkben, intézetének fejlődése igen nagy arányokat kezdett öltetni, ugyanazon arányban kezdettek az ő nevelési sikerei is inkább csak külterjileg, és csak a külsőségekben nagyoknak, s mondhatni káprázatóan fényeseknek tűnni fel. Hazai nőnevelésünk újabbkori fejlődésének rövid, de eredményekben elég gazdagnak mondható pályáját végig tekintve, úgy tetszik nekem — bocsánat egyéni felfogásom

ezen talán szerénytelen előtérbe állításáért —, hogy a *Zirzen Janka* korszakos szereplésében is a legszebb s a leglélekemelőbb látványok egyikét mégis csak az a szerény kis villa képezi ott, a budai várhegy északnyugati sarkán, mely az általa megkezdett, s a báró *Eötvös József* és *Trefort* szellemében vezetett tanítónőképzési munkának volt a legelső kiindulási pontja, bölcsője. Azóta ez a kis villa sok más igen nagy és fényes nevelési palotát szült — sőt néhol egész kaszárnyákat, — melyek valamennyien igen öröndetes tanúbizonyságai hazai nevelésünk nagyarányú *külterjes* fejlődésének és koncepcióinak. Mert *Zirzen* hosszú ideig képes volt arra is, hogy azokba a palotákba *lüktető életet és meleget* leheljen bele: a *magáét*, tanítványaiiban. De mindezek a paloták együttvéve sem fogják elhomályosíthatni soha annak a várhegyoldali kis villának a képét, amelyből állami magyar tanítónőképzésünk pályafutásának az első szerencsés kilendítése történt. Nem hinném, hogy ezen bár inkább csak a kegyelet által ösztönzött kitérésemmel tárgyamtól valami nagyon eltértem volna. A *hivatásszeretnek* és lelkesedésnek minden akadályon diadalmaskodni tudó alkotási képességét —, valamint az individualizálásnak a nevelésben való nagy jelentőségét akartam bizonyítani mindezekkel. A *Zirzen Janka* példájánál pedig keresve sem lehetett volna erre egyhamar szebb, vonzóbb és tanulságosabb példát találnom.

Mindezek előrebocsátása után csak összegezni szeretném még a női jellem- és akaratfejlesztésre vonatkozóan itt előadott nézeteimet. E két tételbe vélem összefoglalhatni azokat:

I. A *tanítást* mind anyagának megválasztása (tanterv), mind módszerének alapos átjavítása és ellenőrzése által jobb összhangzásba kell hozni a nők ethikai önállóságra való nevelésének követelményeivel.

II. A nevelés, úgy az iskolai, mint legkivált az internátusi, igyekezzék akként szolgálni ama nevelési célokat, hogy a rendelkezésére álló erői és eszközei mindig kellő arányban álljanak a maguk elé tűzött nevelési feladatokkal. Ennélfogva ne akarjanak ebbeli munkaerejük túlbecsülésével, akár mennyiségileg (*tömegnevelés*), akár minőségileg (túlterhelés) túlnagy eredmények elérésére törekedni. A nevelést igyekeznének lehe-

tőleg egyéniesíteni (individualizálni). A közvetlen érintkezés, sőt — kivált a tanító- és tanárnők képzésénél — az együttélés és munkálkodás útján igyekezzenek felhasználni a példaadás és például szolgálás, valamint a szoktatás hatékony nevelési eszközeit.

Nagyon természetes, hogy ez utóbbi kívánalmak megvalósítása nagy részben már inkább csak az iskolai kormányzás hatáskörébe tartozik. Feltételezhetni vélem, hogy nevelésünk intenzívebbé tételének ezek a követelményei ott, mint eddig, úgy ezután is, kellő méltatásban fognak részesülni.

VII.

Tartalma: *A nőnevelés az iskolán kívüli területeken. Az iskolából hazakerült kisleánynak modern nagy-leánnyá nevelése az előkelőbb és jobbmódú nagyvárosi családokban. A leányok továbbképzésének alakulatai az élet anyagi terheivel küzködő családokban.*

Kivonulok ezennel a nőnevelés nagy kérdései felett való vizsgálódásaimmal az iskolákból, hogy megkísértem azt most más irányban, az iskolán *kívüli területekre* helyezni át. Kutatni szeretném ugyanis: vajjon lesz-e az iskolák és nevelőintézetek által a családba visszazáraztatott leányok erkölcsi nevelésének ott valamelyes továbbfolytatása, és ha igen, úgy mely irányban, minő módon és eszközökkel; és hogy ennek az eredményei a mi feminisztikus és Túcano-nőnevelési eszményeinknek meg fognak-e —, és miként felelni tudni?

Errenézve könnyű lesz már előre megállapítanom, hogy: a családok ebbeli munkája azok társadalmi vagy vagyoni viszonyaihoz, sőt műveltségi állapotához képest is nagyon különbözőképen fog kialakulni.

Először is, lássunk ezen családi továbbképzés jellemzőbb példái közül egyet, mely némileg a nagyvárosi előkelőbb és jobbmódú körök nagy részének ebbeli felfogásait és világnézetét fogná, úgy hiszem eléggé híven, visszatükröztetni.

E körökben valószínűleg először is azon lesznek, hogy az iskolákból hazakerülő kis leányt *nagy-, sőt nagyvilági-*, és némileg már eladóleánnyá, kezdjék átalakítani. Ez az átalakítás egyelőre természetesen leginkább a külső megjelenés kívánalmaira fog szorítkozni. Ezért igyekezni fognak fölszerelni őt a divat és a kozmetika minden lehető eszközeivel oly módon, hogy a neki megfelelő úri társaságokba bevezethető legyen, és egyszersmind a nyilvános helyeken (korzókon, zsúrokon, színházakban, hangverseny- és báltermekben stb.) is lehetőleg feltűnést kelthessen. A szellemi és erkölcsi nevelés terén a *továbbképzés* itt, a családban, rendszerint meglehetősen háttérbe fog szorulni. Ezt végezzék el, úgy ahogy lehet, a hazai és külföldi divat- és szépirodalmi lapok, valamint azok a regények, költe-

mények stb., melyek e társadalom, és a mai modern irodalmi irány közizlésével is, leginkább megfelelőknek fognak találatni. Igen alkalmas tényezői lesznek továbbá e fiatal leányok erkölcsi továbbképzésében az újabkori színmű- és vígjáték-irodalomnak a már elavult erkölcsi felfogások bilincseiből kiszabadított azon művei is, melyek ma színházaink repertoárjának legvonzóbb kasszadarabjait képezik, s amelyekkel egy mai modern nevelésű kis leánynak megismerkedni, feltétlenül szükségesnek fog tartatni.

És ennek a tetszeni- és feltűnniakarásnak az eszközei nem mindig csak a divat és kozmetika szertáráiból lesznek kiválogatva. Mert — ha már oly nagyszabású és költséges kikepezetésben részesült a kisleány, tehát alkalmat kell keresni — úgy vélik — arra is, hogy bemutathassa alkalmilag a maga szellemi toalettjét is. Föl lehetne léptetni például őt kísérletképen a házi-hangversenyeken, színelőadásokon vagy felolvasási estélyeken. Mind igen jó alkalmak a szép toalettek mindkét nemének a bemutatására. Sőt ki tudja? be lehetne mutatni a «*drágát*» *írónoi minőségében* is a szépirodalom birodalmának egyes félreesőbb területein. Igen jó szolgálatot tehetnek erre a házibarátok gárdájából egyes író-ismerősök vagy rokonok is. Egy kis segítséggel néha hihetetlen könnyen megy ez a szárnypróbálgatás. Szóval: minthogy itt nemcsak a szülői büszkeség kielégítéséről van szó, hanem kissé arról is, hogy a család e szemefénye mielőbb mint *eladó-lány* is érvényesülhessen: tehát azon kell lenni, hogy azt a «Hiúság vásárának mentői tetszetősebb és feltűnőbb kirakati cikkévé idomíthassák át.

Ti, kedves barátom, bizonyára sokkal járatosabbak lesztek az ilyen leánytípusok természetrajzában, mint én s azért nem is folytatom tovább e kép kiszínezését. Ezekből keletkeznek azok a külsőleg talán nagyon tetszetős, de lelkiileg annál üresebb *Petőfi-iele* «hitvány és gyöngé babéok. Olyanok, mint akiknek láttára a jó öreg *Brassai* bácsi (ez a Socratesek és Platók világából csodálatosan hozzánk tévedett igazi ó-görög szabású bölcs) így szokott volt *Aesopussal* felkiáltani: «Óh mily igen nagy szépség! — Kár, hogy nincs agyveleje!» Azaz: *oly üres a lelke!* («0 quanta species — cerebrum non habét!»)

Csaknem hihetetlen, hogy a hasonló körülmények közt mily gyorsan és könnyen szokott végbemenni ezeknek az iskolákból a családba visszakerülő leányoknak a divat- és szalonhölgyekké való átvedlése. Hisz azokban a «legfelsőbb fokú» nőnevelőintézetekben, amelyekből azok kikerültek, e leányok erkölcsi neveléséről is a *legfelsőbb-fokúig* kellett, hogy gondoskodva lett légyen"! Honnan van mégis, hogy ezek oly könnyen bele tudják élni magukat ez életkoroknak abba az erkölcsi atmoszférájába, amelyben sok minden egyéb — csupán a női élethivatásról való eszményibb felfogás nem lesz egykönnyen föltalálható. Úgy látszik, e lányoknak az iskoláiktól nyert erkölcsi nevelése is csak oly valami, mint az az «intézeti egyenruha», melyet ezek az iskolából hazatérve oly nagyon siettek a nagyvilági hölgyek divatos ruháival cserélni fel.

Azt hiszem, hogy a mi leányiskoláink ethikai nevelésének igen tanulságos megvilágításául szolgálhatnának ezek —, vagy az ezekhez hasonló, és — a sokféle változataik dacára is erkölcsi érték tekintetében az előbbenivel annyira egyenlő színvonalon álló, «nagyleányi» életképek.

A kevésbé rangos, módos, és már az élet anyagi gondjaival is inkább terhelt polgári családok életkorében a leányoknak ez a családi továbbképzése szintén többféleképpen fog kialakulni.

Először is bizonyos, hogy itt azt a továbbnevelést leginkább csak maga az élet fogja a kezébe ragadni. Még pedig az ő kérlelhetetlen szigorúságával. Az iskolának ezeket a szegényebb sorsú és minden előkelőbb összeköttetéseket nélkülöző leányokat útravalóul az «*Ember Tragédiájának* e szavaival kellene kibocsátani az életbe: «*Mondottam, ember, küzdj és bízva bízzál!*» Kivált, ha csak általános női műveltséggel, és nem egyszersmind valamely kenyérkereső képességgel küldték őket vissza a családba.

A szűkös anyagi körülmények között élő, de azért magasabb igényű családban is mindenekelőtt a kis leány előkelőbb külső megjelenésének a lehetővételéről fognak gondoskodni. Mennyi lőtás-futás és tanácskozás a ruházkodási kérdések magaslatán álló barátnőkkel, mamákkal és nagynénikkel; mily fárasztó és időrabló tanulmányozása a divatkereskedéseknek a bevá-

sáriások alkalmával; majd az olcsóbb varrónők felhajszolása és elvégre is a végetérni nem tudó sajátkezü varrások — kívántainak ahhoz, hogy azok a különböző' évszakoknak — és a divat kívánalmainak is megfelelő' ruházati darabok, csak valamennyire is elég jutányosán és mégis közmegelégedésre legyenek előállíthatók! És mindezek után önkéntelenül is előtolakodik az a kérdés: vajjon a lányok megjelenési képességének ezek az oly nehezen és sok áldozattal elért eredményei — beleértve ez áldozatok közé néha még az egészség kockázatát is — elvégre kellő arányban fognak-e állni az ezek által elérhető célokkal is? Ez az, amiben a mi férfifelfogásunk a legtöbb esetben nem fog nyugvópontra jutni a nők legnagyobb részének ebbeli felfogásával. A nők, s kivált a fiatalok, hajlandók lesznek e kérdésben a legradikálisabb álláspontra helyezkedni. Ők azt fogják mondani: a nő elveszti az ő létjogosultságát a társadalomban, ha nincs az állásának megfelelő külső megjelenési képessége. Mert e tekintetben neki is megvan az ő *«léminimuma!»* Ha nincs — mondják — e társaséletben *jelenje*, úgy nincs *jövője* sem. Mi igaz ebben, mi nem: ezt eldönteni nem érzem magamat hivatva. Fordítsuk tehát másfelé a tekintetünket. Van itt e lányoknak a ruházaton kívül is az életküzdelmekből elég részük.

Vegyük például mindezekhez hozzá még azt, hogy mennyire ki kell venni a részüket a háztartások vezetésének a gondjaiból és fáradalmaiból is. Lehet-e csodálni aztán, ha ily körülmények között lassú sorvadásba fog esni az egész szellemi életük? Mert a leányok életirányát legtöbbször csak a szülők életiránya fogja megszabni. Azok a leányok, ha hoztak is magukkal vissza a családba valamely, talán az ő saját belső életükben kialakult, vagy az iskolai nevelésük által beléjük oltott idealizmust: ez lassankint egészen bele fog fulladni a szülői ház prózájának szürke valóságaiba. És ez épen a legnagyobb bajuk. Nincs eléggé *kifejlesztett lelkiéletük*, s innen van aztán, hogy minden életenergiájukat a külsőségekkel, a látszatokkal való boldogulniakarás foglalja le. Itt, ebben az életkörben, ők csak folytonos erőlködéseit látják a többnek, jobbnak, vagyonosabbnak, úriasabbnak, sőt műveltebb-

nek *látszani* akarásoknak. Egyébiránt a *látszatoknak* ezen uralmához, habár csak félig csukott szemekkel is, hozzászokhattak volna némileg már az iskoláikban is.

De ezt a maga leplezetlen, nyers valóságában és egészen nyitott szemekkel csak itt a családban fogják igazában láthatni és érezni. Az *anyagi jólétre* való törekvés lesz ebben az ő szörnyen prózai világukban csaknem az egyedüli életcél. És nem is lesz ebben soha megnyugvás, megállapodás. Mindig többet és többet ebből! És mindig föllebb és föllebb — a rangra és címekre való vágyódásaikban! Az egyéni és családi önzés életiskolája ez! Merő' számításból megy itt minden. Néha még a jó cselekedeteik is. Adakoznak, segíyeznek, pártfogolnak néha ugyan itt is. De kiváló és ügyes számítással arra, hogy mindezek egy- vagy másképen *jó kamatokat is hozzanak*. Különösen jó szimatjuk van a körükhöz vagy családjukhoz tartozó úgynevezett *«jó emberekére*. Azokra, kiknek a jósága természetesen abban áll, hogy általuk jól, sőt mentői jobban kihasználhatók legyenek.

Ebből az életiskolából ugyancsak nem fognak soha valódi feministák kikerülni! Ha csak nem, valamely — az Ibsen «Norú»-jának megfelelő — nagy lelki felbomlások következtében. Mert a valódi feminizmus erkölcsi alapja az önfeláldozásoknak egész sorozatában van megadva.

Amidőn a családi leánynevelésnek eme, a társadalom felsőbb vagy közép tagozataiból vett, de sajnos, nem valami nagyon lélekemelő példáimnak a bemutatására vállalkoztam, ki kell jelentenem, hogy« ugyanazon társadalmi körökből felhozhattam volna, ha kivételképen is, a nagyleánnyá nevelésnek a fentebbieknél sokkal kedvezőbb, sőt akár a *Theano* és eszményi feminizmus nőnevelése mértékeit megütő példákat is.

Ennek az igazolásául, vagy ha úgy tetszik, ebbeli mulasztásomat helyrehozandó, igyekezni fogok a családi életben végbenő leánynevelés egy-két —, a fentebbieknél kedvezőbb példáinak a bemutatására is.

Ezt azonban — szíves engedelmekkel — már csak a következő levelemben.

VIII.

Tartalma: *A családi leánynevelés praktikus irányzatai.
A férj mint fiatal neje nevelője. Visszatérés Ibsen
Nórájára és Perczelné Kozma Flóra feminizmusára.*

A mi középosztályunkban kezd a leányok nevelése túlnyomóan gyakorlati irányba terelődni. A felsőbbfokú leányiskolák célját képező' általános szellemi műveltség, egy magában nem tudja kielégíteni a gyermekeik jövőjéért aggódó szülőket. Azt fogják kívánni tehát: az iskola tudjon némiképpen «életbiztosító intézet» is lenni, azaz, tudjon a leányok önálló megélhetésére előkészíteni, sőt képezni is. Nekem úgy tetszik, mintha a jövőbeli feminizmus napfelkelte vetné rá a sugarait erre a nevelési irányzatra.

Ha többé vagy kevésbé sikerült a szülőknek leányaik iskolai neveltetésével ezt a célt elérniök, úgy bizonyos, hogy a családba visszatérő leányoknak le is kell vonni mindezekből a következtetéseket. Mert a praktikus életnézetekkel bíró szülők gondolatmenete igen egyszerű ebben a dologban, s körülbelül csak ebből áll: ha a leány nevelése be van fejezve, úgy abba kell járni, hogy a neveltetésére fordított sok költség mielőbb valami kamatot is hozzon. És — mivel szegényebb-sorsú leánynak kevés a kilátása a férjhezmenetelre, tehát keresni kell a jövője biztosítása érdekében valamely az ő iskolai: képeztetésének megfelelő állást. Ezzel aztán, ha sikerült a lányt szárnyára bocsátani, egyszerre ki is lesz az dobva az élet küzdelmes harcterére. És pedig mennyire küzdelmes és kockázatos az egy fiatal tapasztalatlan leányra nézve! Az élet ugyanis átveszi az ő nevelését, de csak egészen a maga módja szerint, azaz: kíméletlenül és úgy, hogy benne a legnagyobb szerepet a «sors», ez a szívtelen cinikus fogja magára vállalni. És itt fog most igazában kitűnni, hogy mily nagy, sőt döntő szerepe lesz ebben az életküzdelemben annak, vajjon a

szülői ház, és főleg az iskolák, s a nevelő- és képzőintézetek az akarat- és jellemerő mekkora készségével voltak képesek fölszerelni ezt a «kislányt» erre az életharcra. Ha eléggé jól meg volt vetve ott erkölcsi jellemének az alapja, úgy mérhet rá a sors sok szenvedést, állíthatja őt a legsúlyosabb életküzdelmek elé: e nő meg fogja állni a helyét az életben, sőt e harcok füzéből még szebben és még tisztábban fog kialakulni a jelleme. És főleg az ilyen élet harcok által fog a női jellem egyszersmind eszményileg feminisztikus jellegűvé is kialakulni. Olyanná, amely necsak a maga életpályája szűkebb körében tudja betölteni élethivatását, hanem tudjon még azontúl, szociális irányban, a haza és *társadalom* érdekeinek is lelkes és harcedzett bajnoka lenni.

A másik kialakulása ennek a családi továbbnevelésnek az, amely tulajdonképen a legtermészetesebbnek, de egyszersmind a legszerencsésebbnek is volna mondható. Értem ezalatt azt az esetet, amidőn valódi Tamno-jellegű családnyák fogják a leányaik továbbnevelésének ezt az áldott szép munkáját a kezükbe ragadni. Rendszerint annál inkább biztosítva is lesz a sikere, mivelhogy az ilyen anyák köréből kikerült leányok már az iskolába lépésük alkalmával oly igen értékes erkölcsi alapot vihettek magukkal oda.

A Túearaonevelésről való eszméimet módomban volt egy más helyen már kifejteni, s erről most csak annyit óhajtanék még megjegyezni, hogy a valódi nagy női jellemek, mint azt az ó-görög és magyar mintából is láthattuk, a maguk élethivatását nemcsak a családi élet szűk körében, hanem azonkívül, a szociális életben is, méltóképen és eredményesen be fogják tölteni.

A női jellemeknek a család körében történő továbbfejlesztését illetőleg föl kell említenem még egy esetet, mely — habár szintén a ritkábbak közül való, ép oly természetesnek mondható, mint az vala, amelyben az anya vitte a főszerepet. Értem alatta azt, midőn a fiatal nő iskoláztatásának bevégeztével csakhamar bevezet a házásélet kikötőjébe, úgy hogy itt ifjú élete tapasztalatlanságának igen nagy mértékével kénytelen magára vállalni ez új életviszonyából ráháramló

súlyos kötelességeinek a teljesítését, és amidőn a házáséletnek ebben a nagyon kritikus helyzetében maga a férj fogja megkísérteni nejét derék és okos élettársá képezni ki.

Hogy miként?

Először is nem annyira a maga akarátának szigorával, mint inkább az élet semmi megalkuvást nem ismerő követelményeinek a kényszerítő erejével. Egy — az élet különböző terhes viszonyaiba magát beletalálni —, és részint még *logikusan* gondolkozni sem tudó fiatal nőt mindig maga az élet fogja a «*tények logikájá*»-val erre a legbiztosabban megtanítani. Csak legyen mindig mellette életének egy oly biztos támasza, vezetője — és ki lehetne inkább hivatva erre, mint éppen a férje? — aki őt az élet ezen néha eléggé rideg oktatásának a ráhatásaitól a szeretetnek néha igen rosszul alkalmazott gyöngédségével elvonni, megkímélni soha ne akarja. Oly erő van az életnek ebben a kényszerítő iskoláztatásában, mint a folyton egy helyre csepegő vízben, mely idővel gödröt tud vájni még a legkeményebb kőbe is. (Non vi, sed seepe cadendo.)

A döntő momentum abban van itt, hogy a férj szeretete fiatal nejével szemben ne mindig csak abban álljon, hogy őt folyton-folyvást csak becézze, kényeztesse, mint valami kis babát; hanem szorítsa rá — ha mindjárt némi «szelíd kényszer» segítségével is — hogy ne mindig csak a férje eszével akarjon gondolkozni a családi élet száz és százféle nehéz problémáinak a megoldásában, hanem kissé, sőt mentői többet, a saját magáéval is. Úgy tapasztaltam, hogy néha főleg a férj szeretetének és gyöngédségének a helytelen alkalmazása idézi elő fiatal nőkben azt a bizonyos *gondolkodási lustaságot*, mely a maga ruházódásának, kényelmének és szórakozásának a gondolkörén túl nem tud eligazodni a maga fejével háztartásának olykor még a legegyszerűbb kérdéseiben sem.

Ilyenkor mindig a *Copperfield D.* első házasságának a megható, de kissé tragikomikus esete jut eszembe. Bizony, kedves Copperfield Dávid, meghatóan szép és gyöngéd volt ez a te viselkedésed a kis baba feleségeddel szemben, csakhogy, sajnos, éppen nem okos. Elvégre is súlyosan megbosszulta volna ez magát mindkettőtökön, ha oly hamar és kérlelhetlenül

meg nem oldja vala kettőtök életének ezt a nehéz problémáját — a halál.

Nem mindig a költők idealizmusával lehet megoldani az ilyen életkérdéseket, miként azt a kedves *Oopperfield* is akarta volna, hanem sokkal biztosabban az élettapasztalatok — kissé tán nehezen megszerezhető, de annál értékesebb kincseivel. Hozhatnék fel saját élettapasztalataim szerény tárházából is egészen reális példákat arra, midőn egy — a családi életre még igen készületlenül beállított fiatal nő, az ő szerető férje oldalán és okos nevelésével, lassanként valóságos Theano-jellegű nővé tudott kialakulni; és aki ebben a minőségében képes volt férjének az ő többnemű hazafias és emberbaráti életmunkásságában mindig hűséges és kitaró segédje, *munkatársa* is lenni. Az eszményi feminizmus igen jól elfér a jó hitves és családanya fogalmának körében is.

Láthatod igen tisztelt barátom, hogy az iskolákból, képzőintézetekből stb. a családnak visszaadott leányok ethikai életében a továbbképzésnek nem sok kedvező kialakulásaira voltam képes rámutatni. Lehet azért is talán, mivelhogy — amit a leányok ethikai értelemben vett jól neveltsége alatt értek, nem lesz egykönnyen összeegyeztethető azzal, amit mai társadalmi életünkben a jólneveltség fogalmával szoktak összekapcsolni. Én, a nők ethikai életének benső és minden oldalú harmonikus kifejlését értem alatta, míg a közönséges életben a jól neveltség fogalma alatt többnyire megelégszenek annak pusztán a külsőségeivel is.

Mindezeket meg kell végül toldanom még az Ibsen Nórának újabb *felhozásával is*, bizonyosságául annak, hogy lehetnek a nők életében a feminisztikus önállóságra való felkívánkozásoknak oly esetei is, melyeknek a nevelés, úgy az iskolai, mint a családi, csak közvetve s negatív irányban, azaz inkább csak a mulasztásai által lehetett az okozója. De — már valóban *klasszikusnak* mondható példa ez a «Nóra» főleg arra nézve is, hogy a férjeknek nemcsak a folytonos becézés cukros manduláival, hanem olykor az életismeret keserű labdacsaival kellene előkészíteni fiatal nejeiket a házasság életre, azaz arra, hogy családi életboldogságukat tartós alapokra fektethessék. E tekin-

tetben ezt a *Nórát* valóságos *paedagogiai irányműnek* lehetne tekintenünk. Azon leszek, hogy ezt a tanulságos életképet magából a színmű végjeleneteiből összeállított idézetemmel lehesen megvilágítanom.*

Nóra: «Nyolc éve múlt, hogy összekeltünk és most először beszélünk egymással komolyan. .. hogy valaminek együtt a mélyére jussunk. Sok igazságtalanságot követtetek el velem. . . Míg otthon voltam papánál, addig elmondta nekem minden véleményét s nekem ugyanaz volt mindig a véleményem. Ha más volt, akkor is titkoltam, mert nem szerette volna. Babuskájának hívott és úgy játszott velem, mint én a babáimmal. . . Aztán idejöttem hozzád. Te mindent berendeztél a magad ízlése szerint s nekem is ugyan olyan lett az ízlésem, vagy talán csak úgy mutattam ... Úgy éltem mint egy szegény ember máról-holnapra. A játékszered voltam... De te akartad így. Nagyot vétkeztetek mindketten ellenem! A ti bűnötök, hogy nem lett belőlem semmi... Most egy más feladatom van, amelyet meg kell oldanom. Utána kell látnom, hogy magamat neveljem fel. .. Egészen egyedül kell, hogy legyek, ha tisztába akarok jönni magammal és az étellel. Ezért nem maradhatok tovább nálad . . . haza utazom szülővárosomba. Ott a legkönyvebben hozzáfoghatok egy és más dologhoz.

{*Helmer:* Oh te elvakult, tapasztalatlan teremtés!) . . . Utána kell, hogy lássak, . . . hogy tapasztalttá legyek. . . kötelességeim vannak önmagámmal szemben. {*Helmer:* Te elsősorban feleség és anya vagy).. . Azt hiszem, hogy elsősorban ember vagyok épen úgy mint te, legalább is megpróbálom, hogy az legyek. Tudom, hogy a legtöbben neked adnak igazat, s valami afféle van a könyvekben is. De én már nem elégedhetem meg azzal, amit a legtöbben mondanak s ami a könyvekben van. Én magam kell, hogy gondolkozzak a dolgok felől s próbáljak tisztába jönni velők.» stb. stb.

Ó te kis lázongó, *Nóra* asszony! Nem tudom, szánjam-e

* A *Nóra* beszédjét szószerint, minden változtatás nélkül, írtam ki a színműből. A pontozatokkal csupán azon közbeszólások kihagyását jeleztem, melyek a *N.* beszédének a teljes megértéséhez nem tartoznak.

sorsodat avagy tapsoljak a lelki bátorságodnak! Lehet, hogy ez a felkivánczosod az erkölcsi önállóságra keserű csalódásokba fog bele fulladni: de azért erkölcsi diadal volt ez — ha könnyörtelen is férjeddal, gyermekeddal, só't talán önmagaddal szemben is. Igazi merész feminisztikus diadal! És diadal — amiért fogadd ezennel tapsaimat — hogy oly bátran a környezeted szemébe vágtad életednek ezeket a nagy igazságait. És a környezeteden kívül egyszersmind leánykori nevelő'idéhez és iskoláidéhoz is. De mielő'tt e témámmal együtt e levelemnek is a végére jutnék, legyen szabad összekapcsolnom az itt mondottakat némileg a *Perczelné Kozma Flóra* könyvével is.

Azokban a nő'i jellemalakulatokban, melyeket a családi élet keretén belül, vagy a Theano-jellegű anyák vagy — bár igen ritka esetekben — egyes kiváló *feleségnevelő* férfiak fognának kifejleszteni tudni: benne lenne aztán nemcsak az a bizonyos *theanoizmus*, melyet Theano-könyvemben igyekeztem kifejteni, hanem ezenkívül még sok minden abból a Perczelné-féle nemes és eszményi feminizmusból is, mely a családi élet körén kívül a szociális élet terén is meg fogja tudni találni, és betölteni, az ő eszményi élethivatását.

IX.

Tartalma: *A cseléd szerepe a családi életben, mint a házi nő és anyai teendők helyettesítője. A cselédkérdés megoldásának feltételei. Perczelné Kozma Flóra könyve a cselédkérdésről.*

Ha előre kijelentem most, igen tisztelt barátom, hogy e levelemben ki fogok lépni a nőnevelés és a feminizmus eszmeköréből, hogy egy egészen másba, a *cselédkérdésbe* csapjak át: úgy valószínűleg te sem fogod első tekintetre belátni, hogy erre miféle tárgyi avagy logikai okok által indítottam. Mindenekelőtt tehát eziránt óhajtlak tájékoztatni. E kérdések közt levő belső kapcsolatra én is csak az azokkal való foglalkozásaim folyamán jöttem rá.

Lehetetlen volt ugyanis meg nem állapítanom ezekből már is azt a tényt, hogy mentői inkább kezdik mostanában kivonni magukat a nők, részint egyéni hajlamaiknál —, részint saját különleges életmódjaiknál fogva a családi életben rájuk várakozó hitvesi és anyai kötelességeik alól: annál inkább ki lesznek téve a családtagok, s ezek közt főleg a még kiskorú gyermekek, annak — hogy ama kötelességeknek néha igen nagyrésze a *házi cselédre, vagy cselédekre* fog háríthatni. A feministáknál még értem ezt, minthogy ezek többé-kevésbé exaltált, rajongó természetek, kik inkább szeretnek a maguk ideáljainak, vagy rögeszméinek —, mint a családi kötelességeiknek néha nagyon is prózai világában élni. Még inkább értem, sőt már sajnálni is tudom azokat a nőket, akik talán igen szívesen teljesítenék házi teendőiket és anyai kötelességeiket, de ebben különbnél-különbféle más élethivatási, sőt *kenyérkereseti* teendők által gátoltatva vannak. E nők súlyos életproblémái megoldásának egyedüli lehetősége: *a cseléd*.

De — ha ugyanezt látjuk oly nőknél is, kik a hitvesi és anyai teendők végzésében sem semmiféle idealizmus által zavartatva, sem kenyérkereseti gondok és teendők által gátoltatva egyáltalában nincsenek: úgy ez már határozottan szimptomatikus jelenség, mely komoly elmélkedésre hívja fel

az embert. Pedig úgy látszik, korunkban a legelterjedtebb családi állapotok egyike ez, melynek már nincsenek is társadalmi határoltágai. Lehet — már annyira bele is törödtünk ebbe az állapotba, hogy a szükségét sem érezzük rajta valamit változtatni. Uriasan, azaz dolog nélkül élni és élvezni az élet minden adományait: ez tulajdonképeni ideálja, életprogrammja a mai *modern* nők nagy részének; ennek pedig egyik nélkülözhetetlen tényezője: a *cseléd*.

Mert haj! az úri nőknek — és ki az, aki nem akarná ilyennek tartani magát — igen széleskörűek és súlyosak a társadalmi kötelezettségei. Nem vonhatják ki alóluk magukat. Ezért lehetetlen — szerintük — háztartásuk vezetésével és gyermekeik gondozásával olyannyira lefoglaltatni magukat, mint ahogy ez a régi patriarkális világban volt. Különben is—hisz ezért tartanak cselédet, sőt cselédeket! íveket lehetne teleírni ebbeli érveik, mentségeik elősorolásával.

De mivel én ezen a téren annyira tájékozatlan, s különben is «a világtól oly igen elmaradott ember» vagyok: tehát nem is kívánom tovább elemezni ezeket az állapotokat, hanem maradok annak a megállapításánál, hogy a cselédeknek ma már a házvezetés és gyermekgondozás teendőinek legnagyobb részében, tényleg az anyák *helytartói* szerepét kell betölteniök. Ma, ha családi otthonokat látogatunk, csak igen ritkán fogunk a házinőlakta szobákban — úgy mint egykor, régen — az apró gyermekek zsvijával találkozni. Gondosan elkülönítve laknak ezek már 1 —2 éves koruktól fogva a saját gyermekszobájukban. Csak terhére volnának a mamának. A «dada» most, csaknem az egész iskolaköteles korig, a tulajdonképeni nevelőanya.

Ez a dadanevelés pedig néha igen sajátágos. Például: a kisbabákat tolókokszikba kell ültetni, hogy kivigyék a szabad levegőre: úgy-e ezt csak nem fogja senki kifogásolhatni, mivel az a higiénikus gyermeknevelés egyik legegyszerűbb kívánalma. A mamák ezért csak feltétlen elismerésre vélnek számot tarthatni. De találkozni fog ez a dada tetszésével is. Ez lesz az ő korzójuk. Épen mint a mamának a maga külön korzózása, Zserbózása stb. Lehet, hogy a mama esetleg részt fogván venni valamely nőegyesületi gyűlésben, úgy — épen ő fogná ott a leg-

ékesebb szónoklatokat tartam, a nép gyermekei nevelésének elhanyagoltságai és gyarlóságai felett. De — megeshetik ugyanaz alatt az is, hogy ugyanannak a mamának a gyermekei a dadáknak igen sajtáságos, és épen nem valami nagyon épületes gondozásában és nevelésében fognak részesülni. Ezek ugyanis sietni fognak a tolókcocsijaikban ülő babáikkal együtt épp azon helyeket keresni fel, ahol nekik is a legkellemesebb szórakozásaikra és találkáikra lesznek kilátásaik. Majd a legnépesebb utcákban a kirakatok előtt fognak őgyelegni és bámécszkodni, majd a sétatereken lesznek láthatók, amint a többi dadákkal, sőt esetleg a légyottjukra ott megjelenő udvar löikkal, fognak szórakozni és mulatozni. A kisbabák pedig igyekezzenek ez alatt jól viselni magukat és ne alkalmatlankodjanak nekik semmiféleképen, mert különben derekasán ki fognak kapni. Sőt — teljesen ellenőrizetlen voltuk tudatában, bántalmaztatni is.

Én, magános bolyongásaimban nem egyszer voltam tanúja az ilyen jeleneteknek. Megtörtént velem az is, hogy nem nézhetvén a szegény kisbabáknak ezt a durva bántalmazását, beakartam avatkozni azok érdekében; de többnyire oly erélyes ellentámadásban részesültem, hogy kénytelen voltam meghátrálni előlük. És kénytelen voltam, sajnos meggyőződni arról is, hogy oktalan beavatkozással inkább csak ártottam, mint használtam a szegény kisbabáknak. Nálunk van már védelme az állatoknak, az emberek bántalmazásával szemben. És igen jó, hogy van. Magam is tagja vagyok az Állatvédő egyesületnek. De — szeretném tudni: miért ne lehetne kiterjeszteni ezt a hatósági védelmet a kisgyermek bántalmazói ellenében is? Vannak mamák, kiknek az életük kényelmeihez tartozik elhitetni magukkal, hogy feltétlenül rábízhatják gyermekeiket a dadáikra. Azt mondaná erre a jogászfelfogás: *volenti non fit injuria*. Az emberbaráti felfogás azonban csak az lehet: vannak esetek, midőn még az anyákkal szemben is védelembe kell venni a szegény kisgyermeket. Annyi bizonyos, hogy — ha velem az előbbeni példában felhozott esetek újból megismétlődnek, újból nem fognék habozni egy percig sem, hogy a kegyetlenül bántalmazott kisgyermeknek a segítségükre jöjjenek. De

az illető cselédek erkölcsi megítélésében kénytelen volnék még is magamban némi enyhítő körülményeket állapítani meg. Mert kérdés: vajjon ama cselédek erkölcsi érzékét nem a saját gazdáinknál látott példák tompították-e el? És különösen a kisgyermekkel való szívtelen bánásmódjukat nem épen úrnőiknek a saját gyermekeikkel való szívtelen nemtörődéseinek a példái fejlesztették-e ki bennük?

Ha pedig most emlékeim tárházából olyan, az előbbienekkel egészen ellentétes cselédpéldákat akarnék felhozni, melyekben azok jóságának, hűségének és megbízhatóságának az erényei lennének bemutathatók, minthogy tényleg képes volnék erre is: kérdés, hogy ezek a példák nem még sokkal erősebb bizonyítékaul szolgálhatnának a *cselédkérdés sürgős megoldásának a szükségessége* mellett? Mert ha elfogadjuk a társadalmi élet egyik örökérvényű ethikai törvényéül azt, hogy az abban tényleg teljesített munkákkal és szolgálatokkal kellő összhangzásba kell hozni az azoknak megfelelő erkölcsi és anyagi elismeréseket is: úgy kénytelenek volnánk bevallani, hogy a mi cselédeink társadalmában ez a törvény még sehogy sincs kellőképen elismerve és érvényesítve. A cselédkérdés jogosultságának az ethikai alapját képezi ez. Ám e tekintetben igen sokféle, s néha igen furcsa felfogásokkal fogunk találkozni. Vannak, akik így okoskodnak: *Cselédkérdés? Az nincs*; arról szó sem lehet. Csak *cselédmizéria* van; s erről ugyancsak van mit szólni elég. Ennek az orvoslásához azonban nem kell egyéb, mint erélyes hatósági intézkedés. Esetleg a mostaninál különb és szigorúbb cselédtörvény stb. Ezekkel a régi reakcionáriusokkal nem érdemes szóba állani sem. De a másik szélsőség: a szentimentalizmus sem fogja előbbre vinni e kérdés megoldását. Mert lesznek — bár csak igen kivételesen — kik kísérletezni fognak néha ezzel is. Eőleg a finomabb idegzetű nők köréből valók. Fájdalmas csalódásoknak lesznek kitéve ezek, s valószínűleg hamar bele is fáradnak minden ebbeli kísérleteikbe! Mert a valódi filantrópián kívül sok erély, kitartás és a *nép-lélek alapos ismerete* kell ide. Mindenekelőtt azon kellene kezdeni, hogy a házicseléd tudjon a családba, mint annak *organikus alkotórésze* bekapcsolódni. Mert a család egységét és

belső erejét nemcsak a vérségi kötelékek tartják össze, hanem mindazoknak az érdekszálai is, kik a kölcsönös támogatás és egymás jóllétének az eszközlése céljából összeszövetkezni jónak látták. Ezt a szövetséget bizonyos ethikai kapcsok kell, hogy összetartsák. A népelet régi patriarchalis viszonyaiban megvolt, és megvan máig is sok helyen, az ilyen kapocs a «gazda» és cselédje között. A családfő néha a saját gyermekeit is «*cselédjének*» szereti nevezni, ami némi kényeztetés számba megy; míg viszont a cselédjét is nem ritkán *fiának* fogja szólítani.

Föl kellene keresni és jól meg is erősíteni, a családfő és az ő cselédje vagy cselédjei közt lévő ezeket az ethikai szálakat a társadalom minden rétegein keresztül; mert csak ezen az alapon lesz lehetséges jól és tartósan, és mindkét fél érdekeinek megfelelő módon, oldani meg ezt a kérdést. Mindezt pedig nemcsak a szülői házban — bár leghatékonyabban csak ott lehetséges ez — hanem már az iskolákban is a nevelés feladataivá kellene tenni. Mostanában sok szó esik a *szociális nevelésről*. Íme egyike, annak legfontosabb feladatai közül! És főleg abban a korban kellene jól megvetni ennek az alapját, midőn az élet el sem dönthette még azt a kérdést, hogy: kiből lesz cseléd, és kiből cselédtartó gazda. Vagy — legalább is, míg az elkülönítő válaszfalak nem lesznek kettejük közt még oly mereven felállíthatók.

De miután az iskolák ebbeli nevelő munkájának az eredménye nem tőlünk függ; sőt az egyelőre talán alig is egyébe, mint jámbor óhajtás, és — ha megvalósulhatna is, inkább csak az előkészítés és megalapozás munkájára fogna az szorítkozhatni: a cselédkérdés megoldása munkájának a súlypontja elvégre is csak a családra fog nehezedni. Tulajdonképen két tagozatára a családfogalomnak: a *reális* családegységekre és az ezekből összetett és elvont nagy absztrakt családegysége: a *társadalomra*. Épen úgy, amint az organikus világban is az egyes élő sejtek milliőiből van felépítve az organikus életindividuum.

Hogy mit tehet a család — a társadalomnak ez a reális alkotórésze, ebben a forrongó cselédkérdésben az annak tényezői — gazda és cseléd — közt előfordulható súrlódások megelőzésére vagy enyhítésére, érdekellentétek kiegyenlítésére és általában

a cselédek jóllétének előmozdítására, azok ethikai nevelésének s úgyszólván erkölcsök megszelídítése, életjövőkük biztosítása érdekében stb., stb.: mindezt a *Perczelné Kozma Flóra* «*Felolvasások és Közlemények*» című könyvének egyik: *A háború és a cselédkérdés* című fejezetében látjuk igen szépen és tanulságosan megvilágítva. Elmondván ebben, hogy ez a háború mennyire szétrobbantotta a magyar nép családi életét: a fegyverfogható és családfenntartó férfit az ellenségeinkkel való küzdelmeink harcterére, a nők egy részét, és pedig épen a munkaképes fiatal leányokat, egy másik harcterre, az élet küzdelmes harcterére dobván: megállapítja végül, hogy mennyire megvannak ez utóbbi harcternek is a maga áldozatai, az erkölcsi sebesültjei, sőt halottjai. Ezeket is ápolni, ezeken is segíteni kell, és főleg akkor, ha cselédi minőségben kerülnek a családjainkba. Így, és ezáltal válik nála aktuálisná a cselédkérdés. Igen sok szép megszívlelendő, sőt megható dolgot mond el ő mindezekről ebben a fejezetben. Ebből láthatjuk igazán, hogy ezt az annyira nehéz, és már is kielelesdni kezdő kérdést is csak az igazi nemes női idealizmus és önfeláldozás: szóval a női szív termékeny meleg szeretete fogja a legsikeresebben megoldhatni. Igen érdekes és tanulságos bepillantást nyújt nekünk Perczelné eközben, a saját családi életében teljesített ebbeli nemes és példaadó ténykedései felől is.

Már a cselédkérdésügy előbbrevitelének érdekében is óhajtanom kellene Perczelné e szép munkájának mentői szélesebb körben leendő elterjedését. Ő jónak látta ezt a cselédkérdést is a mostani háborúval kapcsolni össze: ám én úgy találok, hogy háború ez a cselédkérdés már magában véve is. Valóságos beháború. A gazda — családfő — és a cseléd ellentétes érdekeinek a harca. Tulajdonképen küzdelem a létért ez is, mint mindenhol az organikus lények világában. A két szerződő fél háborúja a munka minősége és mennyisége, a munkabér, az ellátás, bánásmód, a pihenés és szórakozás, a házonkívüliekkel való érintkezések körülményeinek a megállapítása körül stb., stb. Ez a harc oly régi, mint maga az emberiség, amióta csak másokkal munkáltató és bérért másoknak munkáló ember van a világon. Avagy nem eléggé jellemző-e erre

nézve az is, hogy még annak a 3000 évvel ezelőtt élt *Theano*-nak, a Pythagoras köréhez tartozó nők e legkiválóbbikának, ránk maradt három levele közül az egyik kizárólag csak a cselédkérdéssel foglalkozik. (Lásd: a Theano Kallistóhoz intézett levelét. Theano 29. 1.). Ez a levél is csak arról akarja meggyőzni olvasóját, hogy a cseléd leginkább a gazdájánál való szolgálatában alakul ki jóvá avagy rosszra. Aszerint, amint bának vele, és amint a neveléséről és az ő testi és lelki szükségéről is gondoskodni is tudnak. *Jóvá*, igaz nem mindig csak az elnézésekkel és becézésekkel —, de *rosszá* sem mindig a szigor és a fenyítés alkalmazásával. Nevelni kell őket is, mint többnyire igen rosszul nevelt nagy gyermekeket. Szeretettel ugyan, de okos fegyveléssel is. Ha gyakran kell változtatni helyét a cselédnek, ennek ép úgy lehet oka a cseléd, mint a gazda. Azok a piszkos cselédkönyvek néha nem egyebek, mint a cselédkérdés háborújának a *Höfer* jelentései. A közéletben már szálló igévé vált a házi cselédeinkről Való ez a felfogás: «*A mi cselédeink a mi fizetett ellenségeink.*»

Sok esetben csak tőlünk függ, hogy inkább azt mondhassuk róluk: a cselédek a mi testi jólétünknek, táplálkozásunknak, a higiénikus életünk legfőbb tényezőjének: a tisztaságunknak, kényelmünknek, dologképességünknek, a lelki nyugalomunknak, életfoglalkozásaink zavartalan végeztetésének stb.: igen fontos és nélkülözhetetlen tényezői és egyszersmind *osztályosai* is.

A cselédkérdés fejtegetését akartam e levelem feladatául kitűzni, s ime alig jutottam annak a kibontogatásáig, bevezetéséig.

A részletesebb fejtegetését csak a következő levelemre kell halasztanom.

X.

Tartalma: A cselédkérdés viszonya a feminizmushoz és a családi élet különböző alakulataihoz. A cselédnevelés kérdésének nehézségei. A cselédkérdés megoldásának tényezői. S. nővér (Szentferenc rendi apáca) a székely cselédleányok erkölcsi nevelése és élete megmentése körül kifejtett missziószerű munkája hazánk egyik határszéli városában.

Ha e levelem feladatául a cselédkérdés megoldásának a részletesebb kifejtését tűztem ki, úgy itt a különböző nézetek és felfogások olyan káoszába jutottam, hogy előre le kell mondanom arról, ezt a homályt csak valamennyire is eloszlatni tudnom. Ennek a kérdésnek a megoldása tényleg a legnehezebb feladatok egyike. Legjobb lesz úgy hiszem nem sokat tétovázva egyenesen beleugranom a kérdés kellő közepébe.

Mindenekelőtt úgy hiszem, az egyes cselédtartó családok körében kellene nőcselédeink erkölcsi életének fejlesztése, javítása érdekében több gondot és erélyt kifejteni. Hisz a család feje még törvény szerint is felelősséggel tartozik ezért. Főleg negatív úton, az éber felügyelet és ellenőrzés által, lehetne elhárítani róluk az erkölcsi életükre káros behatások nagy részét. Ez az ellenőrzés leginkább a szabadidejükre, az úgynevezett «kimenőikre» és főleg *olvasmányaikra, ismerkedéseikre és szórakozásaikra* volna kiterjesztendő. De mindig csak oly módon, hogy ebben a cseléd ne az ő egyéni szabadságának a korlátozását, hanem inkább a gazda erkölcsi fennsőbbiségének jogszerűségét, iránta való jóakarátát, atyai gondoskodását legyen kénytelen látni. El sem lehet képzelni például, hogy mily mélyen belevágnak cselédeink erkölcsi életének a kialakításába az ő ünnep- és vasárnap délutáni szórakozásaik. A színházaink vasárnap-délutáni ú. n. olcsó előadásairól a *Theano Epilógusának* egyik fejezetében mondtam el a magam igénytelen nézeteit. Erről nincs is egyéb mondani-valóm annál, hogy ismételten ajánljam az érdekelt nőkörök becses figyelmébe. *Gróf Apponyi Albertné* nem régebben a «*Mozgó színházak*» ügyének kérdését vetette fel a «*Magyar Nőegyesületek Szövetségé*»-nek közgyűlésén tartott szép előadásában. Ezek «*megmértelyezik gyermekeink ártatlan*

lelkét, és ijesztően szaporítják a fiatal bűnösök számát», njonджа többek közt gróf *Apponyi Albertné*. Ő bizonyára jól tudja, ha nem említette is ez alkalommal, hogy a fiatal és nem fiatal bűnösök számához mily nagy kontingenssel járulnak a cselédjeink is. Nagy jelentőséget tulajdonítok a nemes *grófné* ez alkalommal tett ama javaslatának is, hogy ez ügy országos rendezését a kormánynak kellene kezébe venni, s hogy e kérdés beható tanulmányozása és rendezése egy — az illetékes szakörökből és *«főleg a társadalom különböző köreihez tartozó anyáknak a küldötteiből alakítandó»* — országos bizottságra volna ruházandó. E felszólalásával mély hálára kötelezte maga iránt *Apponyi* grófné egyszersemind a társadalom azon — sajnos még igen csekély számú — idealistáit is, kik a cselédkérdés megoldásának, s ennek keretében a cselédek erkölcsi élete javításának, a nehéz feladatára vállalkoztak. De amidőn így a cselédkérdést is oda akarom kapcsolni gróf *Apponyi Albertné* ezen felszólalásához, úgy hiszem — vissza fog hatni ez az összekapcsolás egyszersemind a gyermekek erkölcsi érdekeinek a védelmére is. Mert hisz épen *a szellemi és erkölcsi élet arisztokráciájának a hölgyei* — tehát maga a nemes grófnő is — tudhatják a legjobban, hogy cselédjeik mily fontos tényezői gyermekeik fizikai és erkölcsi életének a kialakulására nézve.

A gyermekek néha tartósabban és melegebben tudják megőrizni a dadáik emlékét még nagykorukban is, mint környezetük sok — vérségileg vagy társadalmilag hozzájuk közelebb álló egyénéiét. És, hogy egyebet ne említsek, az anyák valahogy csak el fogják vonhatni gyermekeiket a mozgószínházak kártékony behatásaitól, de a cselédjeiket már alig. Ámde ez utóbbiak erkölcsének a «mozik» és a vasárnap-délutáni színelőadások által leendő megmételvezései elvégre is nem fognak-e káros visszahatással lenni a gyermekeikre is? A nemi élet titkaiba is rendszerint a cselédek vezetik be — teljesen ellenőrizhetetlen módon — a gyermekeket, még mielőtt az anyák és a házi paedagogusok elkezdenék törni a fejeiket azon, hogy miként is volna ez a nehéz nevelési probléma a legcélszerűbben megoldható. És úgy hiszem, az sem szorul bővebb magyarázatra, hogy a cselédeknek ezen illetéktelen beavatkozásai ebbe

a dologba néha mily realizztikusan és a nevelés kívánalmaival mily kevéssé összeegyeztethető módon szoktak történni.

Ismételten, s ha talán már unalomkeltően is, az anyák figyelmébe kell ajánlanom, hogy igyekeznének már gyermekeik legéletbevágóbb érdekéből is, a saját cselédjeik viselkedésével és erkölcsi életével kissé — az eddiginél konkrétebben és behatóbban foglalkozni. És itt különböztessük meg az egyes családoknak a maguk cselédjei nevelésére és megjavítására vonatkozó munkáját — ami a közvetlen és konkrét teendők és beavatkozások egész sorozatát foglalja magában — a családok *szövetkezetének*, vagy mondjuk a *társadalomnak* ebbeli munkájától, amely inkább elméleti természetű és az egész cselédkérdés felett való közös eljárások és teendők feletti elmélkedéseknek és tanácskozásoknak és szervezkedéseknek stb. a munkáját foglalja magában. Itt a szociális élet azon alapeszméjének kellene megvalósíttatnia, hogy az érdekelt felek a maguk s nagy életérdekeit társulás útján igyekezzenek megoldani. Az egyes az egészért, és az egész az egyesért. Az egyes családok ebbeli fáradásai, ha elszigetelten történik, magának a cselédkérdésnek megoldását nem fogják előbbre vinni. Sőt ezen elszigeteltségük folytán ezek a külön fáradásaik is csak nehezen fognak sikerre vezetni. Minden közös érdek közös munkát kíván. Bizonyos egységet, tervszerűséget kell behozni ebbe a munkába. A családi munkaenergiák a szövetkezések erőegyesítése nélkül elébb-utóbb bele fognának fáradni a cselédjeik erkölcsi regenerálásának ebbe a szizifusi munkájába. Mert a családban találkozni fognak — és pedig sajnos elég gyakran — oly teljesen kialakult cselédi rosszaságokkal, erkölcstelenségekkel, gonoszságokkal, hálátlanságokkal, szóval — a megjavulásra való képtelenségekkel, amelyen meg fog törni és bénulni a legtisztább idealizmus és filantrópia. A család elvégre is nem hozhat végnélküli áldozatokat erre a célra. Nem lehet a maga külön céljai mellett még holmi cselédjavítóintézeti feladatokra is vállalkoznia. Kérdés: mi történjék az ilyen cselédekkel? Kidobassanak és belefulladásnak-e a társadalom erkölcsi kloakáiba? A cselédkérdésben is, mint minden szerződési viszonyban, mind a két fél érdekeinek a megvédésé-

ről van szó. A *család érdekei* pedig — ha már tusára kerülnek e két fél érdekei — előbbrevalók, mint a cselédekéi. Ez úgyszólván, a család életfenntartásának a joga és kötelessége. Ezért állítottam már előbb is, hogy a cselédkérdés sikeres megoldásához kell ugyan sok filantrópia, idealizmus és altruizmus: de csak a családi életérdekek és létfeltételek megvédésének a korlátai között.

Itt elvégre is ki kell kapcsolni minden szentimentalizmust. Nagyon sok súlyos realitás van oda tapadva, sőt belenőve ebbe a kérdésbe! Sokszor megkeseríti ez a család kötelékében levők életét. És a családnélkülieket, a tisztán csak a cselédekre szorultakét még inkább. Hol az a boldog ember, ki ezt nem ismeri?

Ha elég ritka eset magában véve már az is, hogy valaki az ő családi élete körében a maga cselédje vagy cselédei erkölcsi jóllétének az ügyeivel gyakorlatilag is, s így igen sok önfeláldozásra készen, és csalódásokra is elszántan, foglalkozni akarjon: úgy még ritkább lesz az az eset, hogy valaki egy egész népes város cselédei érdekeinek akarja szentelni életét, hogy egészen apostoli vagy misszionáriusi módon — azaz közvetlenül az. élőszo, példa és tettek hatékony eszközeivel akarjon azok testi és lelki jóllétének az emelésén fáradozni. Mert a cselédkérdés megoldására vonatkozó elméletekben és az íróasztalnál megírt, avagy a szónoki emelvényeken elmondott hatásos beszédekben nincs hiány nálunk sem. Elismerésemet nem tudnám megtagadni ezektől sem. Mert — mielőtt ebben a kérdésben az alkotó munkát, a harcot megkezdeni lehetne, szükséges mindenekelőtt a jó haditerv elkészítése. Előre kell itt jól megfontolni és megállapítani e munka minden egyes részletét. Ebben pedig, úgy az előkészítés elméleti, mint a tényleges kivitel gyakorlati részénél a vezérszerep a *nőket illeti meg*. Mert elsősorban mégis csak az ő égető kérdésük ez. A házi cseléd rosszasága miatt nekik kell a legtöbbet szenvedni; de a jósága is legközvetlenebbül nekik szolgál a hasznukra, könnyebbségére. Sőt hivatkozhatni vélek itt még egy lélektani évrre is. *G. Heymans* azt mondja igen érdekes és tanulságos *«Die Psychologie dér Frauen»* című munkájában, hogy a nők-

nek szellemi életük minden magasabbrendű funkcióiban u. m. nagy elhatározásaikban és szellemi vagy erkölcsi életük jelentékenyebb alkotásaiban, többnyire mindig az *intuício* viszi a főszerepet. «A nők — mondja — ott cselekszenek jól, hol gyorsan kell cselekedniük. Itt legfeltűnőbb a női intellektus fennsőbbisége. A férfi még hozzá sem fogott a megoldáshoz, a nő már kész vele.*

Tehát a női intuício meg fogja segíteni őket a cselédkérdés megoldásának ebben a nehéz munkájában is.

Abban a kedvező helyzetben vagyok, hogy mindjárt felhozhatok erre itt egy bizonyító példát. Olyat, amelyben egy igen szerény társadalmi állásban és hivatáskörben élő nő tett igen szép eredményű kísérletet egy egész város leánycselédjeinek az erkölcsi regenerálásában. Csaknem hasonlóan, ha szerényebb méretek közt is, mint egykor *Theano*, a *Pythagorás* neje *Proton* városában.** Ennek a példának színtere Erdély egyik nagyobb népességű határszéli városa, melynek úgy ethnikai, mint társadalmi, sőt politikai élete a legsajátságosabb konglomeráció képét tünteti fel. E város lakosságának a nőcselédjei legnagyobb részben mind a szomszédos székely megyék népének leányaiból telnek ki. Elismerten a legszorgalmasabb, kevésigényű, mindig jókedvű, és híven szolgáló cselédek ezek. És csaknem mindannyian fiatal életük romlatlan erkölcsseit, fizikai és lelki épségeit, a nevelésre való fogékonyságait viszik magukkal oda. Az ottani nem magyarajkú lakosság gyermekeinek ezek a legjobb és legolcsóbb mesterei a magyar nyelv elsajátításában. Mi lehetne ebből az értékes nőnemű emberanyagból, ha legalább az azt magábfogadó családokban meg volna a nemzeti rokonérzületnek, avagy a filantropiának az a mértéke, hogy ne akarnák ezeket a fiatal leányokat tisztára csak a maguk céljaira minden lehető módon *kihasználni*, hanem igyekeznének némi fizikai és erkölcsi gondo-

* L. Heymans munkájának dr. Kovács János által a «Népművelés» 1916-iki évfolyamának október—novemberi füzetében «A női lélektan adatai» cím alatt közölt ismertetésében.

** L. Wielandnak «*A Pythagoras köréhez tartozó nők*» című értekezését *Theano* című könyvemben.

zásukban is részesíteni őket. De ott ép e tekintetben voltak a viszonyok felette kedvezőtlenek. E városnak úgy geográfiai fekvésénél, mint sajtáságos ethnikai, kulturái, sőt politikai körülményeinél fogva, a tiszta fajmagyarság ott csak folytonos küzdelmekkel tudta fenntartani magát úgy, hogy a más nemzetiségűekkel való nagy elkeveredése folytán még a faji jellege is az állandó elkopás veszélyének volt kitéve hosszú időn át. Nagyon természetes, hogy ugyanennek a nemzetiségi és ethikai romlásnak még sokkal nagyobb mértékben voltak ott kitéve azok a székely cselédleányok még a magyar családok körében is, a legnagyobb kárára, megmételtyezésére a régi jó székely erkölcsöknek. A más faj- és nemzetiségbeli családok körébe jutott székely cselédleányok sorsának természetesen még sokkal kedvezőtlenebbül kellett ott kialakulnia. Ott, ha e leányok anyagi helyzete talán nem is volt rosszabb a magyar családokban elhelyeztetekénél, de erkölcsi érdekeik gondozása tekintetében talán még némi ellenséges szándék és kiszámítottan rossz indulat is nyilvánulhatott, irántuk; vagy ha ez nem, úgy legalább is bizonyos kárörvendő bűnös nemtörődés, magamén-, térehasználás.

De nemcsak a családi élet körein belül voltak kitéve e szegény leányok a demoralizáció minden mételtyeinek, hanem a házonkívüli élet, az utca csak elősegítette, fokozta még erkölcsi rombolását.

Mint a határszéli nagyobb városokban rendesen, úgy itt is mindenféle idegen csöcselék, a különböző nemzetiségű katonák, az ipar és kereskedelem közvetítési ügyeiben fáradozó emberek tarka keveréke stb. nyüzsög ott mindenfelé. Mindezek a körülmények nagy mértékben befolytak e város közerkölcsi állapotainak a lazítására. Az ezen emberkonglomerátumot alkotó elemek egyike sem volt alkalmas a közibük vegyülő fiatal és életkedvtől duzzadó cselédleányok erkölcsének a védelmére, javítására. Teljes virágzásban volt köztük a korrupció. És ami még szomorúbb, a szolgálati éveik leteltével innen hazatérő leányok magukkal vitték szülőföldjükre és tovább terjesztették ott ezt a korrupciót: a ledérséget, a hazai erkölcsök, szokások, ruházkodás, életmód stb. megvetését, hogy ehelyett az erköl-

cseik megrontóitól rájuk ragadt, magukba szítt erkölcsi méte-
lyeknek legyenek a továbbterjesztői.

Már régóta látott és sajnált állapot volt ez az illető város
magyarságának vezető emberei előtt. Sőt sokat foglalkoztatta
ez az egész székelység közművelődési és közgazdasági érde-
keinek a képviselőit alakult országos jellegű társulásainkat
is. Hisz lehetetlen volt nem ismerni fel a jó székelység nép erköl-
cseinek ezen — ama határszéli nagy városából kiáradó romlásá-
ban e kórság általános elterjedésének a veszedelmeit. Meg is
indultak a felette való tanácskozások, szónoklatok, értekezések,
hirlapi cikkezések mindenfelé a székelység minden nagyobb
városaiban.

De — a rengeteg sok szépen megírt, elmondott és kinyom-
tatott szó elhangzása után is csak megmaradt minden a régi-
ben. Nem, mintha nem történtek volna ezen jóakarátú tár-
sadműmozgólódásokra egyes mentési kísérletek. A baj csak
az volt, hogy azok többnyire mind csak a szép elméletek
terén mozogván, a már nagyon idült bajok orvoslására semmi
lényegesebb befolyással nem lehettek.

Ezeknek az elszomorító állapotoknak a látása ott, ama
határszéli városban, egy *Bajorországból* odakerült *Szent Ferenc-
rendi apácának, S. nővérnek*, a szívét hatotta meg annyira,
hogy benne az az apostoli elhatározás érlelődött: elkövetni
minden tőle telhetőt e székelység leányok erkölcsi életének a meg-
mentésére.

Igen-igen nehéz, sőt mondhatni merész vállalkozás épen
egy apácára nézve, kinek cselekvési szabadságát oly nagymérték-
ben korlátozzák rendjének szigorú szabályai. Sőt ezenkívül
még egy más, igen nagy nehézség is: az, hogy előbb jól el
kellett sajátítani a székelység leányoknak azt a szép tősgyökeres
magyar nyelvét, melyben az ő finom női intuíciója az ő apos-
toli vállalkozásának a legnélkülözhetetlenebb és hatékonyabb
eszközét ismerte fel. Hihetetlen rövid idő alatt készen volt
vele s már nemsokára úgy el tudott beszélgetni e leányokkal,
mintha ő is csak közüök való lett volna. És idők folytán
sajátjává tudta tenni-e a székelység leányok lelki életének azt a
belső beszédét is, mely azok érzülete, gondolkodása, örömei,

fájdalmai és vágyódásai titkos lelki világának a megértésére képesítette őt.

Nagyon szeretném — és a cselédkérdéssel gyakorlatilag foglalkozni akaróknak talán nem csekély szolgálatot is tehetnék vele, ha közvetlen szemlélet és autopszia útján részletesen és behatóbban mondhatnám el mostan, hogy miképen és minő eszközökkel tudta megvalósítani S. nővér, ott abban a városban ezen — a pythagorási nők Croton-i szerepléséhez oly sok tekintetben hasonló misszióját. Mindenekelőtt arra törekedett ő is, megint csak az ő női pszichéje intuíciójának finom érzékével, hogy igyekezzék fölkeresni azokat a jó magyar családokat, melyek nőtagjaival való sűrűbb és bizalmasabb érintkezései folytán képes legyen mentői jobban — bár a legdiszkrétebb módon — megismerni e cselédleányok életének mindazon körülményeivel, melyek ismerete az ő missziója sikerének biztosítására előtte feltétlenül szükségesnek látszott. Ebbéli fáradozásainak valódi misszionáriusi és *hazafias* jellege először is abban nyilvánult, hogy tőle telhetőleg igyekezett visszatartani e székely leányokat a szomszéd *Romániába* való kivándorlásaiktól. Annál nehezebb volt ez, minthogy ott sokkal kedvezőbbek voltak az anyagi díjazásra való kilátásaik, mint itt a hazájukban; az ottani fizikai és erkölcsi leromlásaik esélyeivel pedig számolni teljesen képtelenek lévén: ha erre netalán mások által figyelmeztettek is, a nagyobb keresményre való kilátások csábításainak ellent nem állhatták. Mindezekről s főleg az S. nővér ebbeli fáradozásáról én csak egy ottani — hozzám vérségileg is igen közel álló — család nőtagja útján nyertem, lehet hogy csak hiányos, de megbízhatóság tekintetében teljesen kifogástalan bepillantást.

Egyiküknek erre vonatkozó szíves följegyzéseiből álljanak itt e sorok:

«Mindig bámulatot keltett bennünk S. nővérnek az az önfeláldozó munkája és az ő gyöngye szervezetét messze túlhaladni látszó energiája, mellyel a székely cselédleányok nevelésének érdekeit oly fáradhatatlanul szolgálni törekedett. Pedig annak az internátussal összekötött polgári és háztartási iskolának vezetése körüli teendői is legnagyobb részben csak az ő

vállaira nehezedtek, kivált azóta, hogy a magyar nyelvet élőszóban és írásban tökéletesen elsajátította sikerült. De — emellett mindig tudott időt szakítani magának arra, hogy időnként összegyűjtse maga körül ezeket a —i székely cselédleányokat. Rendszerint vasárnap délutánonként rendezte az összejövetelüket. Nekik való tanulságos olvasmányokkal s ezek népszerű magyarázatásával foglalkoztatta őket, de nem röstelte egyeseknek az írás-olvasásre, sőt többféle hasznos kézimunkára tanításával is bajlódnia. Majd meg szép énekekre tanította őket. És nem mindig kizárólag csak az egyháziakra. Fölváltva bizalmas és kedélyes beszélgetésekbe is elegyedett velük. Volt ott néha sok vidám nevetés is, de mindig az illedelem és az iránta való tisztelet határai közt. Tulajdonképen, ha kisebb méretekben, is, valóságos *Cseléd-otthonná* nőtte ki magát S. nővérnek ez az elkotása. És mindez mily szép csendben, minden nagy hű-hó és reklám-csinálás nélkül, úgy hogy alig is vettek róla a városban a cselédleányokon kívül mások is tudomást. Ez összajveteleket többnyire társasjátékokkal, sőt nagyritkán még egymásközötti táncolással kötötte össze, amelyekben részt vett néha ő maga is. De a szegény leányoknak úgy megnyerte mindezekkel a szeretetüket, ragaszkodásukat, hogy néha valóban megindító volt látni, mennyire igyekeztek előtte ezt valamiképen ki is fejezni. Karácsonykor elvitték neki egyszerű kézimunkájukat: mindenki olyat, amilyen tőle telhetett.

Az ügyesebbek verses köszöntőket, üdvözlő beszédeket intéztek hozzá. Húsvétkor a leányok többnyire magukfestette és rajzolta piros tojásokkal kedveskedtek neki. Ezeket örömtől sugárzó arccal gyűjtögette és állította ki a szobája dolgozó asztalára. Érezte, hogy ezek a szerény ajándékok a cselédleányok önzetlen tiszta szíve ragaszkodásának az igazi tanújelei. Az összes tojásokat aztán az intézetük elemi iskolája szegényebb gyermekei közt osztotta ki. Kiváló gonddal és kitartással igyekezett leszoktatni e leányokat arról, hogy a városi, divatos női viselet hitvány utánzataival akarják fölcserélni a hazuról magukkal hozott egyszerű, de igen tetszetős és tartós leányruháikat. Szép fehér ingujj, rövid kis fekete pruszlik és a házi

szöttes ruhaalj volt az, amit rajtuk látni akart. És lassanként elérte, legalább részben itt is a célját. A körmenetekben már csaknem valamennyien mind ebben a szép székelly leányviselkedésben jelentek meg. Hogy a nagyünnepeken e leányokat a rossz társaságoktól és mulatozásoktól elvonhassa, meghívta őket felváltva kisebb csoportokban magához a zárdába egy — rendszerint kevés friss kalácsból, kávéból álló uzsonnára, és elmulattatta őket a fentebb már említett módon egészen a kimenő idejük lejártáig. Lassanként odafejlődött köztük ez a viszony, hogy ő lett e leányok legmeghittebb tanácsadója életük minden döntő fordulataiban. De — maguk, a város előkelőbb családai is, szerencsájuknek tartották, ha cselédváltozás eseteiben hozzáfordulhattak tanácsért és kikérhették az ő ebbeli ajánlását. Az ő jóságos keze alól és búvköréből kikerült leányok közül többen évek óta szolgálják már becsülettel a gazdáikat és áldják még a távolból is a jó S. nővér emlékét.»

Idáig a levél. Lehetetlen volt megtagadnom magamtól azt az élvezetet, hogy be ne szőjsem azt ide, e levelembe is. Lehetőleg igyekeztem a S. nővér ebbeli szereplésének a közlésével ellentállni annak a csábításnak, hogy — a nagyobb hatás kedvéért jobban kibővítssem és színezzem S. nővér ebbeli missziómunkájának a rajzát. A realitásban áll itt a meggyőző erő és nem a szavakban. Ezért kelle közölnöm itt a róla szóló ezen közvetlen tapasztalatokon és személyes ismeretségen alapuló leírást is, mely az én felkérésemre és tisztán csak az én személyes tájékoztatásomra vettett papírra. Lehet, hogy mindezek közlése az ezen levélben személyileg érintettek egyikének sem lesz a kedvérevaló; de ha meggondolják, hogy ezzel csak a jó ügynek véltem használhatni, úgy — bocsánatukra talán mégis számíthatni fogok. Mert a S. nővér ezen, úgy ethikai mint *hazafias* szempontból annyira áldásos munkájának a kellő méltatásául, tudnunk kellene azt is, hogy — ki tudja? nem voltak-e, ennek gyakorlása közben, az ő egyházi fellebbvalóival némi nehézségei, sőt talán küzdelmei is. Én ezek kutatásától mindig gondosan óvakodtam ugyan, de azt kizártnak sem tarthattam. Már pedig, ha voltak ilyen küzdelmei, úgy lehettek bizonyára lelkének *fájó sebesülései* is. Ennek a

föltevése csak fokozhatja iránta való tiszteletünket, becsülésünket. Nagy elismerés illeti egyébiránt az ő közvetlen előjáróit már azért is, hogy e missziója teljesítésének elébe gátot soha nem vetettek, sőt — hogy *anyagi segélyezésüket* is — a zárdái élet szűk határai közt — tőle meg nem tagadták. Egészen biztos tudomásom van egyébiránt arról, hogy Erdély püspöke, a nemeslelkű gróf Mailáth K. nemcsak figyelemmel kísérte mindig a S. nővér ebbeli működését, hanem nem szűnt meg azt hathatós erkölcsi támogatásában is részesíteni.

A S. nővér példája annyira szép, vonzó, tanulságos, s ez mindamelllett a nyilvánosság előtt tudtommal annyira el volt rejtve, hogy a közügy ellen való vétséget véltem volna elkövetni akkor, ha — midőn magam is e leveleimben az ethikai nevelésnek ugyanazon kérdéseivel foglalkozom, az ő ebbeli tevékenységének fényes példáját felmutatni elmulasztottam volna. Mert, ha egy — úgy társadalmi állásánál, mint műveltségénél fogva annyira a jobb körökhöz tartozó nő, minő S. nővér vala, képes volt — bár származására nem is magyar — arra a nemzeti erkölcsregeneráló nagy munkára vállalkoznia hogy apáca-állására való tekintet nélkül, a fajmagyarság legveszélyeztetettebb pontjai egyikén egészen a nép leányai erkölcsének a megjavítására szentelje életét, és pedig elannyira, hogy ebbeli erkölcsnevelő missziójának sikere érdekében nem riadott vissza ezen — még annyira hiányos műveltségű és ingatag erkölcsű leányoknak a társaságába belevegyülni, sőt azoknak az ő finom ízlésével és műveltségével annyira ellenkező mulatozásaikban, leányos táncaikban részt is venni: mindez az önfeláldozó hivatássonretetnek és a maga nagy eszményeiért való rajongásnak oly magas fokáról tesz tanúságot, mely már az erkölcsi világ magasabb zónáit: a *magasztost és a fenségest közelíti meg.*

XI.

Tartalma: A *feminizmus* szó és reálértelmezésének kísérlete. A *feminizmus* jövő kialakulásának perspektívái. Nordau Miksa a két nem értékeinek kicserélődéséről. Ez értékek egyenlegének megállapítása a « *suum cuique* » elve alapján.

Azt hiszem, igen tisztelt barátom, hogy eddigi leveleimben, ha hiányosan és rendszertelenül is, de elég jelét adtam abbéli törekvésemnek, hogy a feminizmus fogalmának reálértelmezéséhez közelebb férközhessen!. Vegyük most kissé boncolóra magát a szót: *Feminizmus!* Úgy látszik annyira beleszerettünk már a tudományosság látszatával bíró latin, vagy görög műkifejezések használatába, hogy ennek a fogalomnak a megjelölésénél sem tartottuk azt mellőzhetőnek.

Hisz a *feminizmus-szó* voltaképpen nem mond sem többet, sem kevesebbet, mint ezt: *nőiesség*. Bizonyos azonban, hogy alatta a nőiességnek egyik közelebbről meghatározandó alfaját akarjuk érteni. Körülbelül talán ezt: a nagyobb önállóság, akarati erő és életküzdelmekre való felkészültség által *az állami- és társadalmi életben majd minden életpálya betöltésére alkalmas nőiesség*.

Vannak ugyan, kik okvetlenül bele akarnak erőszakolni ebbe az értelmezésbe még a nők *politikai jogainak* (női szavazatjog) kivívására való felkészültséget is. Ez azonban a fogalom körének olyan megszükitését jelentené, mely logikai szempontból sem állhatna meg. És nemcsak logikai hiba volna benne, hanem — a feministák törekvései szempontjából — *taktikai* is. Mert ha a feminizmus ennél fogva *mégis inkább csak a választói jog* — illetőleg képviselővé választatás joga — elnyerésének a vágyában fogna kicsúcsosodni: úgy lehetetlen volna ennek a motívumait nem *a női hiúsággal és hatalomvágygal* hozni kapcsolatba. Erre aztán mit is mondhatnánk egyebet, mint: *«Man merkt' die Absicht und — wird verstimmt!»*

Ha tehát ez a fenti értelmezésem csak megközelítőleg is alkalmas volna a feminizmus fogalmának meghatározására: e szó használatát a reklám-szándék minden gyanújától menten

megtartandónak találnám továbbra is. Elvégre: «*Verba valent usu.*»

A *feminizmus és a nőnevelés közötti viszony tisztázásához* véltem hozzájárulhatni a feminizmus fogalmának ezen lényeges szóértelmezéseire vonatkozó *kísérleteimmel*. Mert — ha a feminizmus nem más, mint a nőiesség egyik alfogalma; a *nőnevelés formális* célját pedig a nőiességnek paedagogiai és etikai elvek szerint való kifejlesztése képezi: úgy a feminizmus, legalább részben, oda fog tartozni a nőnevelés feladatainak a körébe is.

Ha pedig tudni óhajtanád igen tisztelt barátom, hogy miért kellett épen most, e hozzád intézett leveleim sorozatának már a vége felé, hozakodnom elő mindezekkel: úgy kénytelen volnék bevallani, hogy csak e leveleimben kifejtett elmékedéseim folyamán kezdett előttem is mind jobban és jobban kibontakozni a feminizmus *jövőbeli nagy kialakulásának* a perspektívája. Ezt a távlatképet pedig épen a jelenlegi nagy világháború tárja fel előttem. Világos ugyanis, hogy ez a háború nem tarthat már sokáig. Erről meg vannak győződve ellenségeink is. A legértékesebb emberanyagunk oly óriási hekatombáival volt — és van még mindig összekötve ez a háború mind a két fél részéről, hogy azt nem bírhatja ki már sokáig, az abba átkozott módon belesodortatott népek egyike sem.

De ez óriási emberpusztítás az emberi nemnek csak az egyik ágát — a férfiakat — emésztette fel. Éhez hasonló pusztulásai az egész emberi nemnek fordultak ugyan elő még máskor is — például a középkorban a pestis által — de ez egyenletes arányban sújtotta mind a két nemet. Most az egész férfinemnek: a férjeknek, családapáknak, sőt még a jövő férfigeneráció nagy részének is a megsemmisülése történt. Egy nagy úr támadt az emberiségben, és ezt az úrt a nőknek kell most betölteni, a «*horror vacui*» fizikai törvénye szerint. De nemesak a jövő férfinemzedék *fajbéli* kipótlásával, hanem a férfimunkák legnagyobb részének magukravállalásával is. Ebben áll a feminizmus kialakulásának az a nagy perspektívája, amelyre fentebb hivatkoztam.

Ennek folytán a szociális munka területein is nagy eltolódásoknak nézünk elébe. A nőnem előre fog nyomulni és tért

hódítani itt is. A feminizmus kérdése, mely a háború alatt közéletünkben majdnem teljesen kikapcsoltnak látszott, a maga belső erejénél fogva haladt szép csöndben a megoldása felé. Minden nagyobb küzdelem nélkül, mint természetes szükségesség fog az megvalósulni. Hisz a nők már a háború alatt szükségszerűleg benyomultak a férfi életfoglalkozások területeinek a legnagyobb részére. Ezt nem is kell bizonyítani, csak ki kell nyitni a szemünket, hogy lássuk. Ott vannak ők a legdurvább kenyérkereseti munkáktól elkezdve, fel — a közéletmezés, a hadifelszerelések, a közlekedésügy, a pénzügyintézetek, a különböző gyártelepek, a posta, távirda, telefon stb., sőt már a közigazgatásnak is különbnél-különbféle hivatali- és munkahelyiségekben. Az egyszer már elfoglalt munkaterületeiket pedig a háború után sem fogják többé feladni, sőt valószínűleg még újabbakat fognak hozzá szerezni. Azokat a munkatereket pedig, melyeket már régebbtől fogva elfoglaltak, minők például a köznevelési: mindjobban ki fogják *szélesíteni* és egyszerismind *mélyíteni* is. És csaknem bizonyos, hogy az állami élet magasabb és legmagasabbrendű funkcióiban való részvételük sem fog már sokáig elzárva lenni előlük. Úgy — hogy valószínűleg minden nagyobb zaj és küzdelem nélkül, megnyílnak előttük a politikai szereplés arénájának a sorompói, sőt legvégül a törvényhozás fényes csarnokának a kapui is. És ha ezek az *eltolódások* a két nem eddigi elkülönített munkaterületein a maguk belső erőiknél fogva egyszer megindulnak: azt, épen mint valami hegyomlást, útjában többé feltartóztatni, elébe gátakat emelni nem lesz lehetséges. De szükséges sem. A két nem fizikai és lelki energiáinak e mérkőzésében a dinamika örök törvényei fognak érvényesülni. Ezen az alapon fognak végbemenni a szociális és állami életben való újabb elhelyezkedéseik.

Nordau Miksa fejtegeti ezeket a kérdéseket egy — a «Pester Lloyd»-ban nemrég megjelent igen érdekes cikkében. A feminizmust illető fentebbi prófeciáimban nagy részben e kiváló író felfogását és eszmemenetét követtem, minthogy azok — engemet csaknem meglepő módon — találkoztak az enyémeikkel. Nordau odáig megy, hogy a két nem jövőbeli életmunkájának nemcsak eltolódását látja, hanem *azok értékének a megcserélődéseit*: ha

ugyan helyesen értelmezem szóban lévő cikkének ezt az előttem kissé homályos címét: «*Die Umwertung der Geschlechter*». Ezt a felfogását azonban sehogy sem tudnám a magamévá tenni. Nem tartanám semmiképen indokoltnak, hogy az egyik fél munkájának az értékét a másik fölé helyezzük. Vannak előnyei mindegyik félnek a másiké felett, de hátrányai is. E tekintetben úgy hiszem leghelyesebben értékeli a két nemet *G. Heymanns* már fentebb is idézett «*Die Psychologie dér Frauen*» című munkájában.

Nordau — bár magyarországi származása miatt tudtom szerint Párisból menekülni volt kénytelen — a francia nőknek, a férfiak munkáját helyettesíteni tudó képességeiről, valóságos *panegyrist* ír e cikkében. Nem lehet rossz néven venni tőle, hisz élete javarészét Párisban töltötte, s finnt író is majdnem annyira francia, mint német. De — a magyar nők bizonyára e tekintetben sem fognak a franciák mögött maradni, ha mindjárt eddigi képzésük hiányosságainál fogva nem szerepelhetnek is vezető minőségben még mindenhol, például a bankokban és gyárakban stb., miként azt *Nordau* a francia nőkről mondja. Meglesz idővel nálunk is ez minden bizonynal.

Kétségtelennek tartom, hogy a magyar nőknek igen sok ethikai és fajbéli elsőbbségei vannak a francia nők felett. Mert ezeket nemcsak a francia chauvinizmusból, avagy a *Nordau*-féle panegyrisékből kell megítélni, hanem egyebek közt *Zola* szörnyűségesen realiztikus regényeiből is. Például a «*Termékenység*»ben. *Nordau* már előre látja, hogy a nők a közélet terén is el fogják foglalni nemsokára az *első* helyet. A helyet igen, de hogy épen az első-e: ezt a kérdést jó volna talán még egyelőre függőben tartanunk. Azt mondja továbbá, hogy az államügyek *vezetésében* közvetlenül ugyan nem vesznek részt, de megjön idővel majd ez is. A politikai nagykorúságuk mint érett gyümölcs fog — mondja — nemsokára az ölükbe hullani. Igen érdekes, amit a női szavazatjog megszerzésének a kilátásairól mond. Franciaországban, szerinte, már a szigorúan konzervatív irányú írók is amellet kezdnek síkra szállni, hogy a háborúban elesett harcosok szavazatjogát át kellene ruházni élethossziglan azok legközelebbi nőnemű hozzátartozóira, úgy-

mint: nejeikre, leányaikra, anyáikra, nőtestvéreikre, sőt aráikra. Azt tartja, hogy ennek, mint *szent örökségnek* kell majd e nőkre szállni. Később aztán a nők egyetemlegesen fognának ezen misztikus kapun át eljutni politikai jogaik élvezetébe.

Nagyon szép költői gondolat, mely egyebek közt alkalmas eszközül szolgálhatna bizonyos *politikai agitációk* céljaira is. Nem érzem ugyan magamat hivatva beleszólni ebbe a nagyfontosságú kérdésbe; de azt a meggyőződésemet mégsem fojthatom magamba, hogy az ilyen költői felbuzdulásokkal szemben mindenek felett *Cicero* ezen axiómájának: «*Salus rei publicae suprema lex*!» kellene érvényt szerezni. Nordau például azt is látja már a feminizmusnak abban a jövőbeli Eldorádójában, hogy *a nő* nemcsak «*nemünknek a szebbik, hanem egyszerűs mind az erősebbik fele is leend.*» Ezt a szép bókot hálás köszönettel fogják ugyan tudomásul venni hazánk hölgyei — de el is hinni neki, talán még a legtűlbuzgóbb feministáink sem. A nőnek ilyen túlságba vitt idealizálása többet árt, mint használ a feminizmus ügyének. A nők, azt a jogukat, hogy a közügyek terén, és az állami életben vezetőszerpet is vihessenek, csak a saját *kiválóságaik* számára fogják igényelhetni, épen úgy, miként a férfiak is. De — nem mint a *nemük* számára való kiváltságot. Az eddigi korlátáik egyébiránt már most, a háború alatt, kezdenek lehullani, és bizonyosra vehető, hogy azok a békében végleg el fognak tűnni. A nők nem fognak már többé *a genere* elzárva lenni attól, hogy az állami élet minden terén akár vezetőszerpet is vihessenek. Van erre a történelemben is elég fényes bizonyíték. Például egy *Semiramis*, egy *Erzsébet* (angol királynő), *II. Katalin*, *Mária Terézia*, legújabban *Viktória* (angol királynő) stb. stb.

De kérdés, hogy mindazok a világraszóló nagy eredmények, melyeket ezek a fényes történelmi alakok felmutatni tudtak, az ő többnemű, nagy női kvalitásaikon kívül, nem főleg arra a bizonyos női *intuíciójukra* volnának-e visszavezethetők, mely szerint mindig oly szerencsésen ki tudták szemelni maguk mellé *munkatársakul* esetleg férjükül, barátjaikul a valódi nagy kormányzási képességgel, tudással és eréllyel bíró *férfiakat* —?

E példák tehát nem a két nem értéke kicserélődésének a

jogosságáról fognak bizonytságot tenni, mint inkább arról, hogy a két nem értékelésénél igyekezzünk eleget tenni a *suum cuique* elvének, és tegyük lehetővé a valódi tehetségeknek és érdeknek az állami és szociális élet minden munkaterén való érvényesülését: *nőkre és férfiakra egyaránt*.

Ha pedig, Nordau szerint, csakugyan megindult Franciaországban a két nem eddigi értékeinek a kicserélő'dése: ez alig jelenthet — egyebet, mint azt, hogy a francia nők feminizmusa ki akar lépni és törni a *családi élet kötelékeiből*. Kilepni — de hová? Valószínűleg... a *szabadszerелеm országába*.

Annál rosszabb rájuk és hazájukra nézve. Mi az olyan feminizmust, mely a családi élet romjain a *nemi élet kommunizmusa* felé törekszik: igyekezni fogunk magunktól mentőd távolabb tartani.

XII.

Tartalma: *E levél «feltéletes megállóhely», melynél a kiszállás nem mindenkinek tanácsoltatik. Tájékoztató e levelek célja felől. Reprodukciójuk tulajdonképeni indokainak iámertetése. Szerző álláspontja a paedagogia theoretikus és gyakorlati irányjaival szemben, egy — a Kármán Mór paedagogiai működéséből vett példa felhasználásával. Megérkezés a végállomásra és búcsúzás.*

Előre ki kell jelentenem, igen tisztelt barátom, hogy *ez a XII. számú levél annyira telve lesz szubjektív és bizalmas természetű kijelentésekkel, hogy talán legjobb lenne ezt neked, s esetleg — ha akadnának — e könyv, többi olvasóinak is olybá tekinteni, mint villamos vasútjainknak az ú. n. «feltételes megállóhely»-évi, melyeket a kalauz már előre le szokott csengetni, mivelhogy ott a kiszállniakarás szándékát senkiben sem tételhezheti fel.*

Mert, amit tárgyilag véve lényegesnek tartok e levélben, az főleg abbeli meleg köszönetemnek a kinyilvánítására szorítkozik, mellyel neked, igen tisztelt barátom, az ezen leveleim elolvasásában nyilvánuló jóságos figyelmedért, s talán türelmedért, magamat adósnak érzem.

A szubjektivitásaim sorát azzal kezdem meg, hogy mielőtt e könyvben egymástól elválnánk, tájékoztatni szeretnék kissé azon belső okok felől, melyek engemet e leveleimben foglaltaknak nemcsak a megírására, hanem — bár nem minden belső tusakodás nélkül — azok közzétételére is ösztönöztek.

A megírására szolgált *belső indító okaimról* kevés szóval beszámolhatok. Bizonyos *belső szükségérzet* ösztönzésének kelle eleget tennem ezúttal is, midőn annak a közügynek a dolgával kívántam foglalkozni, melyet egykor életem legnagyobb részén át, tőlem telhetőleg magam is szolgálni igyekeztem. Oly általános emberi vonás különben ez, hogy — ha erre hivatkozom — nem fogok talán senki előtt a dicsekvés gyanújába jöhetni. De máskülönben is, rendszerint úgy vagyunk vele, hogy ha sikerül a közügyekre vonatkozó eszméinket csak valamennyire is megfelelő —, és talán mások által is élvezhető és hasznosítható alakba öntenünk: úgy ez, mint minden más-nemű lelki szükségérzetnek a kielégítése, nemcsak némi *meg-*

könnyebbulésnek, de sőt bizonyos *kellemes jóérzésnek* szokott a szülője lenni. És főleg épen nálunk aggkorúaknál, kiket az élet amúgy is oly szűkmarkúan szokott ilyféle érzésekben részesíteni.

Ez a jó érzésünk természetesen csak fokozódni fog az esetben, ha eszméinket és gondolatainkat egy — velünk érzelmi és eszmei közösségben lévő rokonlélekkel fogjuk közölhetni. Ez rád vonatkozik, igen tisztelt barátom, minthogy elsősorban irántam való baráti érzelmeid ösztönöztek e leveleim megírására. Köszönet érte.

Egészen másnemű —, és már sokkal nehezebben megoldható kérdés volt rám nézve tisztába jönni az iránt, vajjon érdemes és tanácsos lenne-e e leveleimet sajtó útján a nagy nyilvánosság elé is bocsájtanom. Mert ez már mélyebben belevág abba, ami a *Sokrates-fele önismeretnek* a lényegét, és *valódiságának* a próbakövet képezi. Most szegném-e meg — gondolám — talán önismeretem hiányossága által megtévesztve azt az egész életemen át híven követett elvemet, hogy lehetőleg óvatos —, sőt önmagam iránt kissé bizalmatlan legyek, ha arról van szó, hogy közügyekben a magam eszméit, nézeteit a nagy közönség tudomására hozzam és ítélete elé terjesszem? Mély értelem van *Sokratesnek* ezen az «önismeretire vonatkozó bölcsészeti felfogásában. Az *önismeretnek* ugyanis tőszomszédja az *önhittség*; a közügyek előmozdításának ezen egyik legnagyobb akadályozója, mellyel rendszerint oly igen könnyű félretolni helyéből az önismeretet!

Midőn tehát a feminizmus és a nőnevelés kérdéseiben Veled közölni óhajtott eszméim kifejezésére toliamon kívül még a sajtót is igénybe venni magamat elhatározóm: önismeretemnek netalán erre vonatkozó aggályait csak annak az elgondolásával sikerült elosztatnom, hogy a sajtó felhasználása a jelen esetben úgy *sem fogja semmiképen a nagy nyilvánosság — vagyis a széleskörű olvasóközönség elé jutásomat jelenthetni*. És legkevésbé épen a reprodukciónak *könyvalakja*. Az ilyen témákkal foglalkozó nyomtatványoknak máskülönbben is igen szűkkörű az olvasóközönsége. Hát még az olyan íróé, mint magam, ki oly régóta alámerült már a tel-

jes visszavonultság és elfeledtetés homályába?! Sőt inkább az hozhatna most az öntúlbecsülés gyanújába, ha feltételezhetni vélném ezen kis munkám iránt azt a nagyobb érdeklődést, melyből esetleg annak a nagyobb elterjedésére vélnék következtethetni. Mert amennyiben esetleg hasonló aggályaim támadtak volna például már a Theano-könyveim kiadása alkalmával is: úgy ezeket — az ama könyveim terjesztésével megbízott kiadó-cég — már a megjelenésük óta eltelt 1—2 év alatt oly igen meggyőző módon és számszerű adatokkal volt képes bennem elosztatni, melyek által egyszersmind alaposan meggyőzhetett minden ilyes képzelődéseim és aggályaim alaptalan — hogy ne mondjam nevetséges volta felől.*

E kis munkának a sajtó útján való sokszorosítását egészen más természetű okok tették rám nézve kívánatosná. Elsősorban például az, hogy csak ily úton vált lehetségessé eljuttatnom ezt a — némileg a Theano könyvek kiegészítéséül is szolgáló munkát mindazon barátaim, ismerőseim és jóakaróim kezeihez, kik annak idején a Theano-könyveim iránt oly meleg s engemet annyira kitüntető érdeklődést tanúsítani szíveskedtek.

És eljuttatni egyszersmind azon, hozzám még mindig ragaszkodni tudó csekélyszámu tanítványaim kezei közé is, kiknek irántam való szeretete és ragaszkodása képezi most életem legfőbb örömeinek egyikét, s akikkel való szellemi összeköttetéseimet továbbra is fenntartani, most csak ily úton lehetségessé; ez — jelenleg az egyedüli módja és lehetősége annak, hogy irántuk való szeretetem és rájuk való meleg visszaemlékezésem felől valami tanúbizonytságot tehessek.

Mindezek után tájékoztatni szeretnék, igen tisztelt bará-

* Be kell vallanom azonban, hogy ezekkel a *Theanokkal* voltak csakugyan némi számításaim: nem anyagiak ugyan, hanem *tisztán erkölcsi természetűek*. Ez utóbbiak köznevelésügyünk ép azon felsőbb köreibem nem váltak be, hol azokra némileg számíthatni véltem. De annál kedvezőbb volt a fogadtatásuk ott, ahol arra épen nem számítottam: a felsőbbfokú nőnevelés, sőt az eszményiebb irányú feminizmus vezető *nő köreibem*, valamint a szaksajtó egyik igen jelentékeny részében is. Gazdag kárpótlásul, sőt mondhatni elégtételül nekem azért — amit ha szerénytelenül is — a várakozásaimban való csalódásomnak lehetne neveznem.

tom, afelől is, hogy a becses személyekre vonatkozó motívumaimtól eltekintve, miért tartottam épen a *levélalakot* a feminizmus és nőnevelés kérdéseit illető eszméim magábafofodására a legalkalmasabbnak. Egyszerűen csak azért, mivel jelezni óhajtottam már ezzel, hogy egyáltalában nem valamely tudományos jelleggel bírni akaró *értekezés*, avagy *tanulmány* lesz az, amit nyújtani fogok. És azt is, hogy itteni eszméim és gondolataim kifejtésénél, ha bár nélkülözve, tán a tudományos stíl merev tárgyilagosságát és nyugodtságát, inkább csak az egyéniségemnek jobban megfelelő fesztelenséggel lehessen fölvetett témám körül csaponganom. Az irálynak ezt a szabadabb mozgását, és a tudományos stíl formáival való nem sokat törődését, már akár előnyömrre, akár hátrányomra — és bizonyára inkább ez utóbbira: úgy hiszem eléggé visszatükrözik ezek az itt nyújtott leveleim. Úgy tetszik nekem, mintha sokszor nem is volnának egyebek, egy magába visszavonult ember monológjainál. Ennyi szubjektivitást csak a levélalak képes eltűrni és magába fogadni.

Ezért kellett elhárítanom magamtól azt a gondolatot is, hogy az általam itt fölvetett kérdéseket inkább csak körülröpködő, mint azokba mélyebben behatolni akaró eszméim számára, talán valamely hozzám közelebb álló pædagogiai folyóiratban keressek elhelyezést. Mert magában véve már az is, hogy az illető folyóirat programjához és olvasóközönsége igényeihez kelljen alkalmazkodnom, ez — különben sem valami erős lábbon álló munkaképességemre — nemcsak feszélyezőleg, hanem egyenesen bénítólag fogott volna hatni.

Még kevésbbé lett volna kedvemre való, hogy e rapszodikus és szerte-szét csapongó elmélkedéseim esetleg valamely tudományos jellegű társaság, avagy ehhez hasonló felolvasási ciklus üléseinek a programjába találhassanak fölvetelt. A nyilvános föllépéseknek most már az ilyen közvetett alakjai sem kívánatosak többé előttem. A *fórumot* mindig kerülni szerettem ezelőtt is, ha lehetett. Most természetesen még inkább mint valaha. Lehet, hogy nem is annyira a pædagogiai Olympus iránt való valamely babonás tiszteletemre, mint inkább némi egyéni gyarlóságomra —, talán *önbizalmam* hiányossá-

gára volna ez visszavezethető. Attól tartok, hogy hiányzik nálam az absztrakciók világában való tájékozódásaimnak az a *biztossága*, és ebbeli eszmémnek az az *átlátszó* tisztasága, leszűrődöttsége, mely méltán a tudományos világban való szerepelniakarás egyik alapfeltételül szokott tekintetni. Innen van aztán, hogy eszmém kifejezési formáiban sem vélem néha eléggé feltalálhatni azt a biztosságot és előkelő nyugodtságot — mondhatni *szemtelenséget* — mely a szellemi világ magasabb régióiban — ha szabad e kifejezéssel élnem — a *szalonképességnek* szokott egyik elengedhetetlen követelményül tartatni. Ha így van, úgy kénytelen vagyok e tekintetben a magam szalonképességében kételkedni. Én — az élet p sedagogiájának sok mindenféle realitásokkal megnehezített útjain jártam teljes életemben, valamint most, e kis munkámban is. Keresni akartam a kapcsolatokat az élet és a pedagógia között, kissé hasonlóan talán (si licet in parvis), mint *Foerster*, a szociális psedagogia e Schweizben élő nagymestere. Ezért kelle itt is nem egy ízben az élet realitásainak sarába taposnom. És — valóban nem mindig kothurnusokba bújtatott lábakkal.

Egészen másnemű és természetű munka az, mit a pedagógia theoretikus művelői végeznek. Ezek leginkább az absztrakciók világában élnek és ennek a magaslatairól dolgoznak *lefelé*, az élet számára. Nagy — az oda feljutni akarók száma, de igen kevés azoké, kik valódi hivatottsággal és készütséggel meg is tudnák állni ott helyüket. B.i-zonnyára igen fontos munkát végeznek ezek a reális élet, s főleg a gyakorlati pedagógia számára is. Hisz onnan várhatjuk leginkább nevelési rendszereink nagy koncepcióit, valamint a gyakorlati pedagógia munkáinak bölcsészet-kritikai mérlegeléseit, és a jobb megvalósításukra szolgáló irányelveket is. Igaz, van néha ezeknek is egy nagy hibájuk: az, hogy nem. mindig képesek álláspontjaik magaslatairól leszállva számolni a gyakorlati élet kívánalmaival. Abból a magasságból, amelybe magukat felküzdötték, néha csak madártávlatból szemlélhetik a völgyek és síkságok mélyein nyüzsgő emberek életszükségleteit s innen van az is, hogy gyakran teszik ki magukat annak a vádnak, mintha látszólag nem is éreznének elég hajlandóságot maguk-

ban az élet aprólékos realitásaival, konkrét valóságaival bibelődni.

A tudományos elméletek magaslatainak egyik igen kiváló hegymászói közé tartozott a Magyar Pedagógiai Társaság által nemrégiben oly nagy és méltó kitüntetésben részesített dr. *Kármán* is. Kiváló mestere egyszersmind a pedagógiai elméletek *gyakorlati megvalósításának* is; de emellett meg volt benne a theoretikus természetek az a sajátsága is, hogy nem mindig szeretett — még ha konkrét természetű témák fejtegetésére kellett is vállalkoznia — leszállni a maga absztrakt világának etheri magaslatából a konkrét valóságok száraz földjére. Legyen szabad egy szép — s mint Kármánál mindig lenni szokott — igen tanulságos példát hoznom fel ez állításom bebizonyítására.

A Magyar Paelagogiai Társaság egyik kiváló női pedagógusa emlékezetének szánt ünnepi ülésében *Kármán*, mint e «Társaság» akkori elnöke, vállalta volt magára megnyitó beszédével vezetni be e szép ünnepélyt. Ebben a beszédében azonnal elkezdett, mint valami szellemi aeroplán, fölemelkedni a *nőnevelés* kérdéseinek a magaslataira, kimutatva az emberiség művelődési történetéből vett szebbnél szebb, és igen tanulságos példákából a nő szerepét emberi nemünk fejlődésének történetében. Ezzel oly érdekes megvilágításba tudta helyezni a nőnevelésnek még a feminizmust is magába ölelő kérdései egész komplexumát, amely klasszikus például szolgálhatna ma is e kérdések mélyreható felfogására és tárgyalási módszerének helyes irányára nézve. De ugyanezen alkalommal kitűnt Kármán szellemének inkább az absztrakciók iránti hajlama és nagy előszeretete is, amennyiben e megnyitó beszédében látszólag majdnem teljesen megfeledkezve az ünnep konkrét tárgyáról, úgyszólván ajkára sem vette az ünnepelt egyén nevét egy ízben sem, úgy hogy teljes tájékozatlanságban látszott hagyni hallgatóit arra nézve, vajjon akarta-e egyáltalában ezt az ő szép elmélkedését az ünnepelt személyiséggel valami szorosabb kapcsolatba hozni s ha igen, úgy mi részben és mi tekintetben. Ám az ünneplő közönség így is nagy elragadtatással hallgatta végig Kármán szép tanulmányát s igyekezett maga keresni

ki az ünnepi beszéd- és annak tulajdonképeni tárgya közötti vonatkozásokat.*

Nem annyira a Kármán jellemzéséről akartam felhozni életének ezt a kis epizódját — minthogy erre hivatva különben sem vagyok — mint inkább a pedagógia *elmélete* és *gyakorlata* közt levő különbségek feltüntetésére. A pedagógia *theoretikusai* többnyire mindig a nagy egységek (nemzet, társadalom) általánosított és elvont tanítás-nevelési problémáival foglalkoznak; míg a *gyakorlati élet pedagógusai* a tanítás-nevelés közvetlen és reális munkájával. Ez utóbbiak az élet konkrét valóságaiból igyekeznek megszerkeszteni az élet pedagógiáját, míg amazok a maguk absztrakt teoriáiból alkotják az élet számára gyakorlatilag megvalósítandó pedagógiát.⁷ E szembeállítás illusztrálásul Kármánnál szebb és tipikusabb példát keresve se lehetne találni. Ezek a *Kármán-éle* és szabású theoretikusok hasonlóak a föld feletti magasságok etherében szárnyaló sasokhoz. A nap fényében úszva hozzák ők le onnan az élet útjainak megvilágítására szolgáló szellemi fénysugarakat. Ezekkel szemben a gyakorlati élet pedagógiájának a munkásai inkább a föld kérgén dolgozó — kissé szurtos s épen nem «szalonképes» külsejű — *bányászokhoz* hasonlítanak, kik súlyos munkájukkal a föld mélységeiből hozzák fel azokat a — néha a nemesfémek csillogó erezeteivel is átszótt érc-köveket, amelyekből aztán az emberek különböző életszükségleteire annyira nélkülözhetlen fémek lesznek kiolvasztandók.

El vagyok készülve arra, igen tisztelt barátom, hogy a pedagógiában a *theoria* és *praxis* között levő ezen fentebbi szembeállításaimmal úgy Benned, mint mindazokban, kik a pedagógiailag mélyebben gondolkodni tudók közé számíthatók, igen alapos kifogásaitokra szolgáltathattam okot. Mert hisz bizonyos, hogy amilyen könnyű szembeállítani e kettőt, sőt többé-kevésbé sikerült hasonlatokat alkalmazni is a jellemzésükre: ép oly nehéz a kettőt egymástól mereven el is választani. *Sőt rendszerint épen az a baj a nevelésben, ha nagyon szét akar válni*

* L. erről a «Magy. Paedag. Társaság» 1906. évi közgyűlésének a «Magyar Paedagogia» XV. évfolyamában megjelent ismertetését.

a kettő egymástól. Kölcsönösen tanulhatna mind a két irány egyik a másikatól. Kivált ha a maguk exclusiv értékének túlbecsülése folytán ebben gátolatva nem lennének.

Amennyiben pedig feltűnőnek találnád, igen tisztelt barátom, hogy miért kelle mindezeket épen itt, e helyen mondanom el: erre feleletül nem mondhatnék egyebet, mint azt, hogy ez is odatartozik a XII. levél szubjektivitásai közé s így ezt is csak ebből a szempontból kérnélek megítélni.

Talán megállapíthatad végül magadban azt is, hogy ez a XII. levél nemcsak holmi *végleszámolás*, hanem némi *önbirálat* féle is. Ezt a felfogásodat nemcsak megerősíthetem, hanem kissé meg is toldhatom. El kell viselned valahogy ezt is a többiek után.

Csak azt akarnám ugyanis még megjegyezni, hogy ennek a levélsorozatnak általam is eléggé tudott és érzett számos gyarlóságai közt talán még a legkisebb az, amit a Theano-könyveim egy-két ismertetője volt szives, elég kíméletesen ugyan, tudtomra adni: hogy *«nem mondok újat azokban»*. Valóban, nem nagyon lesújtó rámnézve ez az észrevétel. Mert ugyan ki az, aki az ú. n. teremtő költői fantázia boldog birtokosain kívül, valami egészen újnak az elmondásával fogna dicsekedhetni? Hisz, ha jól utána gondolunk, még a költői fantázia is csak igen megszorított és körülírt értelemben teheti ezt. Az eszmék világában nincs *parthenogenesis*. Ezt -talán csak a *Nietzsche-tele* *«Übermensch»*-ek *hiszik* magukról. Az egyik eszme világánál gyúl fel a másik eszme, s ennek a létjogát talán leginkább csak az adja meg, hogy megfelel-e az illető annak a célnak, melyre szánta.

Ebbéli, úgy lehet igen hiányos meghatározásomnak a leírása Közben jut eszembe, hogy — hisz tudtam mégis valami egészen *«új»*-at mondani e leveleimben: értem ezalatt annak a jóságos Szt Ferenc-rendi *S. nővérnek*, a székely cselédleányok erkölcsi élete megjavítása és mentése körül kifejtett missziószerű munkáját abban a határszéli magyar városban. Tudtom szerint nem volt ez a nyilvánosságban ismertette még annyira sem, mint ahogy azt most én tehetöm.

Ha tehát csakugyan *«új»* e leveleimben ez: úgy majd-

nem büszke tudok lenni arra, hogy megírhattam. De sajnálni is másrészt: miért nem tud e kis munkám a S. nővéréről szóló X. levelemmel együtt úgy elterjedni, hogy hirdethetné az ő szép tetteit az országban mindenfelé, és — hogy szerezné meg neki azt az elismerést, melyet oly igen megérdemelt; és végűi — ami talán ránézve is a legnagyobb jutalom lenne —: hogy *buzdíthatna példájával hasonló tettekre másokat is*. De, ha ez a kis munka csak oly *házicsiga* lesz is, mint amilyennek szántam, s a — mely ép úgy mint írója, be fog húzódni a magalkotta kis házikójába és nem fog onnan kibújva oly helyekre kíváncozni, melyek nem neki valók: az *S. nővér* emléke azért kegyelettel lesz megőrizve legalább itt, ebben a szerény csigaházban. És — hogy lehetséges lesz őt legalább e kis munka olvasói szűk körében: a barátaim, jóakaróim, és az országban szerte-szét működő egykori tanítványaim osztatlan elismeréséről, tiszteléséről — sőt bámulatáról biztosítanom.

Mert — hisz majdnem hasonló a helyzete magának ennek a kis munkának is. Ez is csak ugyanazon szűk körnek van szánva, melyről egész biztosan föltételezhetni vélem, hogy ha csakugyan fognának ők ebben a munkában valami nekik is tetszőt és hasznosíthatót találni: úgy szívesek lesznek ezt baráti jóindulataikba s talán szeretetükbe fogadni, szerzőnek az emberi dolgok felett való felfogásai, nézetei, esetleges hiányosságai és tévedéseivel, valamint irányának minden érdességeivel és itt-ott ellaposodó bőbeszédűségeivel egyetemben.

És most — mielőtt vonatunkkal a végállomásra berobogánk — csak egy pár szót még.

Ha már kegyesek voltatok előzetes jóakarató figyelmeztetésem dacára, megállapodni ezelőtt a fatális XII előtt, végigolvasván az abban levő sok mindenféle szubjektivitásnak nevezett *gyarlóságaimat*: úgy részemről nem lehet most egyéb mondanivalóm, mint kifejezni hálás köszönetemet irántam való barátságotok és jóságotok ezen — általam eléggé meg nem köszönhető újabb bizonyítékáért.

De íme, itt is vagyunk már a végállomáson! Búcsúzzunk! Vale, Valette!

TARTALOM

Lap

I. <i>Perczelné Kozma Flóra «Felolvasások és közlemények»</i> című könyvének méltatása. E könyv feminizmusának viszonya szerző «Theano» és «Epilógus» című könyveinek feminizmusához. A feminizmus lényegéről való különböző felfogások. A női szavazatjog kérdése. Ibsen Nórája a feminizmus megvilágításában. A nők politikai szereplésének kérdése	5
II. A feminizmus beillesztésének kérdése nevelési rendszerünkbe. Ennek alapfeltételei. A nők előkészítése a nevelés által az élet hadiszolgálatára. Az iskolák ethikai nevelőmunkájának a jellemzése	15
III. A vallásosságra való nevelés az iskolákban. A nők vallásosságának különböző alakulatai. Röntgen-lámpák a lelkek be világítására.	23
IV. A kormányközegek «igen sokat akarásai». Kölcsönhatás ebben a centrum és a periféria között. Nézetek az Olympus munkaprogramjáról. Az ethikai nevelés tényezői az iskolákban. A feminisztikus nevelés feladatai és irányelvei	31
V. Az iskolai tanítás munkájának jellemzése. A <i>Sokrates</i> módszere alkalmazásának lehetőségei. Az iskolák szellemi szimpozionainak ismertetése. A jó tanítás ethikai jelentőségei	39
VI. Az iskolai nevelés közvetlen eszközei és módjai. A fegyelmzés kérdése. A tömegtanítás illúziói. Az individualizálás jelentősége a női internátusokban. Emlékezés <i>Zürzen Jankára</i> . A női jellem- és akaratfejlesztés munkájának két alaptételbe foglalása	47
VII. A nevelés az iskolán kívüli területeken. Az iskolából haza került kisleánynak modern nagyleánnyá nevelése az előkelőbb és jobb módú nagyvárosi családokban. A lányok továbbképzésének alakulatai az élet anyagi terheivel küzdő családokban	55
VIII. A családi leánynevelés praktikus irányzatai. A férj mint fiatal neje nevelője. Visszatérés Ibsen Nórájára és Perczelné Kozma Flóra feminizmusára	63
IX. A cseléd szerepe a családi életben, mint a házi nő és anyai teendők helyettesítője. A cselédkérdés megoldásának feltételei. Perczelné Kozma Flóra könyve a cselédkérdésről	71
X. A cselédkérdés viszonya a feminizmushoz és a családi élet különböző alakulataihoz. A cselédnevelés kérdésének nehézségei. A cse-	

lédkérdés megoldásának tényezői. S. nővér (szentferencrendi apáca) a székely cselédleányok erkölcsi nevelése és élete megmentése körül kifejtett missziószerű munkája hazánk egyik határszéli városában81

XI. A feminizmus szó- és reálértelmezésének kísérlete. A feminizmus jövő kialakulásának perspektívái. *Nordau Miksa* a két nem értékeinek kicserélődéséről. Ez értékek egyenlegének megállapítása a «*suum cuique*» elve alapján 95

XII. E levél «*feltételes megállóhely*», melynél a kiszállás nem mindenkinek tanácsoltatik. Tájékoztatás e levelek célja felől. Reprodukciójuk tulajdonképeni indokainak ismertetése. Szerző álláspontja a pedagógia theoretikus és gyakorlati irányjaival szemben, egy — a *Kármán Mór* pedagógiai működéséből vett példa felhasználásával. Megérkezés a végállomásra és búcsúzás 103